

ROTH VE SINGER'İN NÖRODETERMİNİZM YORUMU VE KUSUR CEZA HUKUKU BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

ROTH AND SINGER'S INTERPRETATION OF NEURODETERMINISM AND ITS EVALUATION IN TERMS OF CULPABILITY-BASED CRIMINAL LAW

Araştırma Makalesi
Hasan ÇATAKLI*

ÖZ

İrade özgürlüğüne sahip insan tasavvuru, toplumsal yapı içerisinde insanın kendisine sorumluluk atfedilebilen bir özne olarak kabulünün makul olarak gerekçelendirilebilmesi bakımından zorunlu görünmektedir. Ceza hukuku bakımından fail hakkında cezaya hükmedilebilmesi için vazgeçilmez olan kusur yargısının da- literatürde değişen perspektiflerden farklı derecelerde olmakla birlikte- irade özgürlüğünün kabulünü gerektirdiği düşünce, ağırlıklı görüşü oluşturmaktadır. Fakat nörobilim alanındaki, insan davranışlarının beyin tarafından önceden belirlenmiş olduğunu savunan nörodeterminist yaklaşım, kusura dayalı ceza hukukunun temelinde yer alan bu temel kabulün sorgulanması ve değiştirilmesi gerektiğini savunmakta; bunun, nörobilimsel araştırmalar neticesinde ulaşıldıkları klinik bulguların zorunlu bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle Roth ve Singer tarafından savunulan nörodeterminist yaklaşım, nöral araştırmaların ortaya koyduğu bulgulardan hareketle kusura dayalı ceza hukukunun meşruiyetini yitirdiği ve adil olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Söz konusu yaklaşım, kusur ceza hukuku bakımından nöroloji alanında yapılan çalışmaların ulaştığı bu bulgular karşısında özgür irade sahibi, kendisine sorumluluk atfedilebilen insan tasavvurunun savunulabilir olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu bağlamda nörodeterminizmin özgür irade kabulü ile uyumlu bir şekilde açıklanıp açıklanamayacağı tartışması ise meselenin gündeme getirdiği diğer bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. Özgür iradenin nörobilim tarafından reddine rağmen makul ve anlamlı bir ceza hukuku tasavvurunun savunulabilmesinin mümkün olup olmadığı ise gündeme gelen bir başka sorudur. Söz konusu soruların cevaplanması, nörodeterminist yaklaşımın dayanak noktalarının anlaşılmasını, bu da söz konusu

DOI: 10.32957/hacettepehdf.1989739

Makalenin Geliş Tarihi: 08.07.2026

Makalenin Kabul Tarihi: 28.08.2026

* Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Ceza ve Ceza Muhakemesi Anabilim Dalı

E-posta: hasancatakli@sdu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5631-3343>

Bu makale Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Araştırma ve Yayın Etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

tasavvurun dayandığı ampirik verilerin, bu verilerin elde edilme yöntemlerinin ve bunların yorumlanma biçiminin kavranmasını gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede öncelikle nörodeterminizmin kabulünün, nörolojik araştırmaların bulgularından yola çıkılarak ulaşılabilecek yegâne çıkarım olup olmadığı yoksa ampirik verilerin belirli bir yorumundan mı ibaret olduğu sorusuna odaklanmak gerekmektedir. Bu soruya odaklanmanın, sosyal bilimler ve ceza hukukunda geçerli olan irade özgürlüğüne sahip sorumluluk öznesi insan tasavvurunun değiştirilmesi ve buna bağlı olarak ceza hukukunun kusura dayalı sorumluluk kurgusunun “revize” edilmesi gerekip gerekmediği meselesinin isabetli şekilde değerlendirilebilmesini mümkün kılacağını düşünmekteyiz. Çalışma, söz konusu soruları bir araştırma makalesinin kapsamı ölçüsünde cevaplandırmaya çalışmakta ve nihayetinde irade özgürlüğü ve kusur kavramlarına ilişkin benimsenen yaklaşımın gerekçelendirilmesini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Nörodeterminizm, Özgür İrade, Ceza Hukuku, Kusur, Kusur Kavramına İlişkin Normatif-Ampirik Yaklaşımlar

ABSTRACT

The conception of a human being possessing free will appears essential for reasonably justifying the acceptance of the individual as a subject of accountability within the social structure. In criminal law, the prerequisite judgment of culpability—which is indispensable for sentencing an offender—is predominantly viewed as requiring the acceptance of free will, albeit with varying degrees across different perspectives in the literature. In light of the stated neurodeterministic approach, critical questions arise: Can this acceptance still be defended? Can neurodeterminism be explained consistently with the acceptance of free will? Alternatively, can a reasonable and meaningful conception of criminal law be maintained despite rejecting free will? Answering these questions demands an understanding of the neurodeterministic approach's premises. This, in turn, requires grasping the empirical data, the methods used to obtain it, and how the data is interpreted. Thus, the question of whether neurodeterminism is a necessary conclusion or merely an interpretation of empirical findings must be answered first. This assessment is crucial for determining whether the prevailing conception of the human being as a responsible subject with free will, valid in social sciences and criminal law, needs to change. The study aims to address these questions within the scope of a research article, ultimately including the author's justification for their position on free will and culpability.

Keywords: Neurodeterminism, Free Will, Criminal Law, Culpability, Normative-empirical Approaches to the Concept of Fault

EXTENDED SUMMARY

The basis of the fault judgement about the perpetrator who committed the type of crime is the classical understanding of freedom of will based on the assumption that the perpetrator can decide and act in accordance with the legal norms instead of acting contrary to the legal norms under the same conditions (Alternativismus). However, the fact that neurological research has shown that it is very difficult to empirically prove whether the perpetrator has the possibility to act differently in each concrete case has led to the development of new concepts of culpability in the criminal law literature that can be harmonised with the results of neurological research (Kompatibilismus) or that can still be defended (as a normative assumption) despite the results of neurological research.

One of the approaches, which is based on the interpretation of the results of modern neurological research, is neurodeterminism. Neurodeterminist approaches are basically based on the assumption that the results of neurological research itself do not reveal any data supporting that human behaviour is guided by a free will, and that the results obtained show that human behaviour is a process of determination of biological and chemical processes taking place in the brain. As a result of this assumption, they conclude that no personal fault can be attributed to human beings because of their behaviour.

The conception of a human being with freedom of will seems to require a reasonable justification for the acceptance of the human being as a subject to whom responsibility can be attributed within the social structure. In terms of criminal law, the predominant view is that the judgement of fault, which is indispensable for the perpetrator to be sentenced to punishment, requires the acceptance of freedom of will, albeit with different degrees from different perspectives in the literature. The question arises whether this acceptance can still be defended against the neuro-determinist approach, or whether neuro-determinism can be explained in a manner compatible with the acceptance of free will, or whether a reasonable and meaningful conception of criminal law can be defended despite the rejection of free will. In this context, the study will examine whether neuro-determinism is a necessary conclusion indicated by the information obtained from the researches, and then the question of whether it is possible to accept the existence of free will within the neuro-determinist approach will be evaluated.

This, in turn, requires grasping the empirical data, the methods used to obtain it, and how the data is interpreted. Thus, the question of whether neurodeterminism is a necessary conclusion or merely an interpretation of empirical findings must be answered first. This assessment is crucial for determining whether the prevailing conception of the human being as a responsible subject with free will, valid in social sciences and criminal law, needs to change. The conception of a human being whose behavior is subject to a multi-layered and dynamic determinism must be evaluated in terms of whether it offers a meaningful and viable social concept within the social sciences.

Finally, if neuro-determinism is accepted, the question of whether a socially responsible human being is possible and to what extent it is still meaningful to talk about a criminal law in this context will be tried to

be answered. Of course, the questions addressed in this study can be analysed in detail within the scope of a monograph. However, the study has a limited content that contains the views of the author within the scope of a research article on the above-mentioned questions that need to be addressed in a comprehensive manner. The study has been written in order to make a modest contribution to these questions, which we think have not yet been sufficiently addressed in the Turkish Criminal Law Literature.

GİRİŞ

Suç tipini gerçekleştiren fail hakkındaki kusur yargısının dayanağı, uzun süre, failin aynı koşullar altında hukuk normlarına aykırı davranmak yerine hukuk normlarına uygun davranışta karar kılıp bu doğrultuda hareket edebileceği (Alternativismus)¹ kabulüne dayanan klasik irade özgürlüğü anlayışı olmuştur.² Fakat nörolojik araştırmalar, her somut olayda failin farklı yönde davranma imkânının olup olmadığının ampirik olarak ispatlanmasının oldukça güç bir kabul olduğunu ortaya koymuştur. Gerçekleştirdiğimiz davranışlardan başka türlü davranma imkânımız olması sebebiyle tamamen sorumlu olduğumuz yönündeki kabulün nörobiyolojik perspektiften savunulmasının mümkün olmadığı ifade edilmekte ve devletin uyguladığı ceza yaptırımının başka bir gerekçe ile meşrulaştırılması gerektiği ileri sürülmektedir.³ Bu durum, ceza hukuku literatüründe kusurluluk kavramının nörolojik araştırmaların sonuçları ile uyumlu/bağdaşabilir (Kompatibilismus)⁴ veyahut nörolojik araştırmaların sonuçlarına rağmen hala savunulması mümkün olan normatif bir varsayım olarak yeniden ele alınmasına ve bu doğrultuda yeni konseptlerin geliştirilmesine sebebiyet vermiştir. Somut olayın maddi

¹ S. Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht* (Tectum Verlag, 2018), 19: Alternatifliğin liberal yorumunda olduğu gibi, bir kararın özgür kabul edilip edilemeyeceğin aynı koşullar altında farklı bir şekilde verilebilmiş olması ölçütündek hareketle belirlenmesi, kendi içerisinde bir çelişki taşımaktadır. Bu durum, verdiğimiz kararda düşünce yapımızın, karakterimizin ve amaçlarımızın a belirleyici olmadığı, kararın tamamen tesadüfün eseri olduğu sonucuna varılabilecektir; bkz. A. Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” *CHD (Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi)*, sy. 28 (2015): 19; D. Kieser, “Freiheit, Verantwortung und Schuld: Die Bedeutung des Determinismus-Indeterminismus-Streits für das Deutsches Strafrecht” (Yayımlanmamış doktora tezi, Universität Wien, 2012), 62.

² O. Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht* (Verlag C.H. Beck, 2008), 117; G. Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata* (Yetkin Yayınları, 2025), 50, 51; R. v. d. Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus* (Duncker & Humblot, 2017), 34.

³ W. Singer, *Ein Neues Menschenbild? Gespräche Über Hirnforschung* (Suhrkamp Verlag, 2003), 20.

⁴ Kavram, klasik anlamıyla determinizmi kabul etmekte ve bunu irade özgürlüğü modelinin bir şartı olarak değerlendirmektedir, Kieser, “Freiheit, Verantwortung und Schuld,” 61.

koşullarında izole bir şekilde kurgulanan, diğer bir ifade ile gerçekten içinde bulunan somut olayın koşullarında gerçekten başka türlü davranma imkânının var olup olmadığı sorusunun önem arz etmediği kusur konseptleri savunulmaktadır.⁵

Modern nörolojik araştırmaların sonuçlarının yorumlanması suretiyle ortaya konulan yaklaşımlardan biri nörodeterminizmdir. Nörodeterminist yaklaşımlar, temel olarak gerçekleştirilen nörolojik araştırmaların, insan davranışlarının özgür bir irade tarafından yönlendirildiğini destekleyen bir veri ortaya koymadığı; elde edilen sonuçların insan davranışlarının beyinde gerçekleşen biyolojik ve kimyasal süreçlere dayalı determine bir süreç olduğunu gösterdiği kabulüne dayanmaktadır. Bu kabul sonucunda, insan hakkında davranışlarından dolayı kişisel olarak kusur isnadında bulunulamayacağı çıkarımı yapılmaktadır.⁶ Özellikle *Gerhard Roth* ve *Wolf Singer* gibi nörobilim alanında tanınan bilim insanlarının savunduğu nörodeterminist yaklaşım, ceza hukukunda kusur prensibinin temelden revize edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷ Bu sebeple, ceza hukukunda sorumluluğun temellendirilmesine ilişkin revizyon gerekliliğini nasıl temellendirdiklerine ve bu bağlamda nöral araştırmaları değerlendirme şekillerine odaklanılması önem arz etmektedir.

İrade özgürlüğüne sahip bir insan tasavvuru, toplumsal yapı içerisinde insanın sorumluluk atfedilebilen bir özne olarak kabulünün makul bir şekilde gerekçelendirilebilmesi bakımından zorunlu görünmektedir. Ceza hukuku bakımından fail hakkında cezaya hükmedilebilmesi için vazgeçilmez olan kusur yargısının - literatürde değişen perspektiflerden farklı derecelerle olmakla birlikte - irade

⁵ Bu noktada Burkhardt'ın, eleştiriye açık olmakla birlikte hareketin öznesinin iç perspektifinden kurguladığı failin hukuka uygun olanı hukukun yasakladığı davranışa tercih edebilecek olmasını mümkün görmesinin, kendisine kusur atfedilmesi için yeterli kabul eden yaklaşımı örnek gösterilebilecektir. B. Burkhardt, "Bemerkungen zu den revisionistischen Übergriffen der Hirnforschung auf das Strafrecht," t.y., 11,12, <https://www.jura.uni-mannheim.de/media/Lehrstuehle/jura/Buelte/Dokumente/Veroeffentlichungen/WZNRW090708.pdf>; J. Kuhl, "Der Wille Ist Frei und Determiniert: Funktionsanalyse und Diagnostik von Selbstbestimmung und Verantwortlichkeit," içinde *Willensfreiheit und rechtliche Ordnung*, ed. E. J. Lampe vd. (Suhrkamp, 2008), 325; S. Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur* (Seçkin, 2024), 101.

⁶ G. Roth, *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn Unser Verhalten Steuert* (Suhrkamp Verlag, 2003), 541; Heper, "Nörobilimler ve Hukuk Üzerine," 296.

⁷ Heper, "Nörobilimler ve Hukuk Üzerine," 289; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 96 Wolfgang Prinz'i de bu nörobilimciler arasına eklemek mümkündür. Fakat çalışmada ceza hukukuna ilişkin kapsamlı revizyon önerileri sebebiyle Singer ve özellikle Roth'un görüşlerine odaklanılmıştır.

özgürlüğünün kabulünü gerektirdiği, ağırlıklı görüş teşkil etmektedir. Bu kabulün, yukarıda belirtilen nörodeterminist yaklaşım karşısında hala savunulabilir olup olmadığı veyahut nörodeterminizm özgür irade kabulü ile uyumlu bir şekilde açıklanabilir olup belirtilen nörodeterminist da özgür iradenin reddine rağmen makul ve anlamlı bir ceza hukuku tasavvurunun savunabilir olup olmadığı soruları gündeme gelmektedir. Çalışmada bu kapsamda nörodeterminizmin yapılan araştırmalardan elde edilen bilgilerin işaret ettiği zorunlu bir sonuç olup olmadığı ele alınacak, sonrasında nörodeterminist yaklaşım içerisinde özgür iradenin varlığının kabulünün mümkün olup olmadığı sorusu değerlendirilecektir. Nihayetinde nörodeterminist yaklaşım kabul edildiği takdirde, toplumsal olarak sorumluluk öznesi bir insanın mümkün olup olmadığı ve bu bağlamda hala bir ceza hukuku üzerine konuşmanın ne ölçüde anlamlı olduğu sorusu yanıtlanmaya çalışılacaktır. Elbette çalışmada ele alınan sorular, bir monografi kapsamında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilebilecek niteliktedir. Fakat çalışma, çok kapsamlı şekilde ele alınması gereken yukarıda belirttiğimiz konularda, yalnızca bir araştırma makalesi kapsamında, yazarının görüşlerini de ihtiva eden sınırlı bir içeriğe sahiptir. Çalışma, Türk ceza hukuku literatüründe de ele alınan söz konusu sorulara ilişkin mütevazı bir katkı yapmak amacıyla kaleme alınmıştır.

I. NÖRODETERMİNİZM

Nörodeterminizm, insan davranışını epi-genetik⁸ süreçlerin etkili olduğu duygusal hafızanın tesirinde, zihindeki biyolojik ve kimyasal süreçler tarafından önceden belirlenen bir olgu olarak kabul eden bilimsel-felsefi bir yaklaşım olarak tanımlanması mümkün görünmektedir.⁹ Bu bağlamda, insan davranışında basit çizgisel nedensellik¹⁰

⁸ Epigenetik kavramı insanın davranışlarında etkili olan karakterinin beyinde, ailesinden getirdiği genetik mirasın çevresel faktörlerin etkileşime girmesi sonucu belirli genetik özelliklerin etkinleşmesine bağlı olarak belirlendiğini ifade etmek için kullanılmaktadır G. Roth, *Aus Sicht des Gehirns*, 2. Bası (Suhrkamp Verlag, 2009), 115 vd.

⁹ B. Korf, “Neuro-Kulturgeographie,” *Geographische Zeitschrift* 100, sy. 3 (2012): 151; Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 84,85; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 46,47.

¹⁰ Tek bir etmen veya sebebin neden olduğu olayları açıklayan nedensellik ilişkisine dayalı, mutlak öngörülebilirliğin söz konusu olduğu determinasyon olarak tanımlamak mümkündür. Determinasyonun bu şeklinde, belirli bir olgu (neden) ortaya çıktığında başka bir olgu onun zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkar Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 28, 29. Örneğin bir

ilişkisiyle açıklanabilecek bir determinasyon söz konusu değildir. İnsan davranışının gerçekleşmesinde dinamik, sistematik ve çok katmanlı illi süreçlerin söz konusu olduğu bir determinasyon karşımıza çıkmaktadır.¹¹ İnsan davranışının ortaya çıkışındaki süreç, kişisel gelişim, kişisel tecrübeler, evrimsel biyolojik etkiler, genetik eğilimler, doğum öncesi ve erken çocuklukta yaşananlar, sosyal idealler ve değerler, motivasyon unsurları ve biyokimyasal süreçlerin etkili olduğu oldukça kompleks ve dinamik bir determinasyon süreci olarak değerlendirilmektedir.¹² Bu sebeple, insan davranışının önceden kesin bir şekilde tahmin edilebilmesi mümkün değildir; bu süreç, olasılıksal bir determinasyon olarak değerlendirilmektedir.¹³ Söz konusu süreçte yer alan çok sayıda determinant (belirleyici faktörler) bazen birlikte etkili olmakta, bazen çatışmakta, bazen de birbirlerini güçlendirmekte ya da zayıflatmaktadır. Determinantların arasındaki bu dinamik ve çok katmanlı ilişki sabit olmayıp insan davranışının gerçekleştirileceği zamandaki faktörlere göre değişecektir.¹⁴

A. Nörodeterminist Yaklaşımın Dayandığı Önemli Ampirik Araştırmalar

Nörodeterminist yaklaşım bakımından yakın zamandaki en önemli araştırmalardan biri Benjamin *Libet*'e aittir. Söz konusu araştırma, aynı zamanda nörolojik bağlamda yapılan modern irade özgürlüğü tartışmalarının çıkış noktasıdır. *Libet* 1980'li yıllarda gerçekleştirdiği klinik araştırmalarda, deneklerden spontane bir şekilde

bilardo topuna istaka ile vurulduğunda vuruş gücü ve açısı kesin bir şekilde hesaplanabilirse topun nerelere çarpacağı ve nerede duracağı da kesin bir doğrulukla öngörülebilecektir.

¹¹ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 38,39.

¹² Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 35, 36.

¹³ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 31-34.

¹⁴ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 36,37; Feuerbach ceza hukukunda kabul edilen isnadiyet kavramının kişisel kusurdan ve indeterminist bakış açısından arındırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu durum Feuerbach bakımından ahlak ve hukukun ayrılması ve ahlaki isnadiyet ile hukuki isnadiyetin temellerinin farklı olmasının bir sonucudur. Ahlaki yasalar insanın gönüllü bir şekilde yükümlülüğünü yerine getirmesi arar ve bu yüzden aşkın bir kavram olarak “irade özgürlüğü” ahlaki yasa bağlamında geçerlidir. Hukuk yasaları insanın arzu ve temayüllerinden arındırılmış bir sadakat aramazlar. Hukuk bakımından insanın hukukun emir ve yasaklarına uygun davranması yeterlidir, onu harekete geçiren motif veya hareketinin altında yatan sağin bir önemi yoktur. Hukuk, özgürlüğe değil, devletin zorlayıcı yaptırım kuvvetine dayanır. Bu bağlamda bu yaptırım kuvvetinin zorlayıcı etkisi altında hukukun emir ve yasaklarına uygun davranış yeterlidir P. J. A. R. v. Feuerbach, *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des Positiven Peinlichen Rechts*, c. 2 (Georg Friedrich, 1800); M. Grünhut, *Anselm v. Feuerbach und das Problem der Strafrechtlichen Zurechnung* (W. Gente, 1922), 78,81.

basit el hareketleri gerçekleştirmelerini ve hareketi yapmaya karar verdikleri anı bildirmelerini istemiştir. *Libet*, deneklerin karar verdikleri ana ilişkin bildirimleri ile nöral aktivitelerin başlangıcını kıyaslamıştır. Bu kıyasa göre deneklerin hareket kararları basit el hareketinden ortalama yaklaşık olarak 0.2 saniye önce verilmektedir. Hazır bulunma potansiyeli olarak adlandırılan, hareketleri yönlendiren bilinçsiz nöral süreçlerin ise deneklerin bildirdiği karar anından 0.35 saniye önce başladığı tespit edilmiştir.¹⁵ Söz konusu deney, psikologlar *Haggard* ve *Eimer* tarafından tekrarlanmış ve *Libet*'in bulgularının temelde doğru olduğu onaylanmıştır. Klinik psikoloji perspektifinden hareketin öznesinin bilinçli algısına dayanan iradi etkinlik, bilinçsiz bir şekilde duygusal hafıza tarafından yönlendirilen ve hazır olma potansiyeli¹⁶ olarak adlandırılan süreçten daha sonra başlamaktadır.¹⁷¹⁸ Bununla birlikte, *Haggard* ve *Eimer*, hazır bulunma potansiyeli ile bilinçli bir şekilde verilen iradi karar arasında kovaryans/birlikte değişim ilişkisi tespit etmişlerdir. Hazır bulunma potansiyelinin, beynin hareket ettirmeye karar verdiği uzvunu kontrol eden beyin lobunda yoğunlaşması ile mevcut hareket alternatifleri ve motorik aktiviteyi gerçekleştirecek vücut bölümüne ilişkin bilinçli karar alma potansiyelini gerçekleştirdiği beyin lobu arasında sıkı bir korelasyon olduğunu destekleyen bulgulara ulaşılmıştır.¹⁹

Nörobilimci *John-Dylan Haynes* tarafından yönetilen bir araştırma grubunun, vücudun iç yapısını ayrıntılı bir şekilde görüntülemek için güçlü bir manyetik alan ve radyo dalgalarını kullanan bir tıbbi görüntüleme tekniği olan manyetik rezonans tomografisini kullanarak bilinçli karar öncesindeki nöral süreçleri ele aldıkları

¹⁵ B. Libet, "Do We Have Free Will?," *Journal of Consciousness Studies* 6, sy. 8-9 (1999): 47, 51.

¹⁶ "Readiness potentials" (RP) Libet, "Do We Have Free Will?," 48.

¹⁷ Isfen (n2) 108, 109; Gerhard Roth, Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung, in: Festschrift für Ernst-Joachim Lampe für 70. Geburtstag, Dölling Dieter Edt. (Duncker&Humblot 2003) 50, 52; Von der Heydt (n 2) 44.

¹⁸ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 108,109; G. Roth, "Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung," içinde *Festschrift für Ernst-Joachim Lampe zum 70. Geburtstag* İçinde, ed. D. Dölling (Duncker & Humblot, 2003), 50, 52; Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 44.

¹⁹ Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 45.

çalışmalarının sonuçları 2008 yılında yayınlanmıştır.²⁰ Söz konusu araştırma, Libet'in özgür iradeye ilişkin deneysel çalışmalarının bir takipçisi olarak değerlendirilmekte ve bu çalışmaları genişleten bir içeriğe sahip olduğu kabul edilmektedir.²¹ Yapılan çalışmada, deneklerden rahat olmaları ve harf akışının olduğu bir ekranın ortasına odaklanmaları istenmiştir. Deneklerden, bir dürtü hissettiklerinde sağ ve sol ellerinin altında bulunan tuşlardan birini özgürce seçerek derhal bu tuşa derhal basmaları istenmiştir. Deneklerin, seçtikleri tuşa bastıkları anda ekranda gördükleri harfi akıllarında tutmaları gerekiyordu. Seçtikleri düğmeye bastıktan sonra, ekranda dört seçeneğin yer aldığı bir yanıt haritası ile karşılaşmışlar ve bu seçenekler arasından tuşa bastıkları anda ekranda gördükleri harfi seçmeleri istenmiştir.²² Yeni metotlarla, bedensel hareket (motor) kararının bilince ulaşması ile motor kararın bilinç dışı öncüllerine ilişkin beyin aktivitesi arasındaki zaman farkını önceki ölçümlerin ötesine taşıyan bulgular elde edildiği belirtilmektedir. Bu bulgulara göre, motor karar, yani hangi tuşa basılacağına ilişkin karar, bilince ulaştığında, yaklaşık 10 saniye civarı bir süre boyunca zaten bilinç dışı beyin aktivitesinin söz konusu olduğu süreçlerin etkisinde şekillendirilmiş bulunmaktadır.²³

B. Roth ve Singer'in Araştırma Sonuçlarına İlişkin Değerlendirmeleri

Nörodeterminizm, yukarıda açıklanan nörolojik araştırmaların sonuçlarının bir yorumunu teşkil etmektedir. *Roth*, yapılan çalışmaların sonuçlarının iradi davranışların kontrolüne odaklanan nörobiyolojik araştırmaların sonuçları ile uyumlu olduğunu belirtmektedir.²⁴ *Roth*'a göre, farklı nörolojik araştırma yöntemleri ile gerçekleştirilmiş araştırmaların sonuçları, bilinçli kararlarımızın esaslı unsurlarının, daha ilkel ve otomatik

²⁰ C. S. Soon vd., "Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain," *Nature Neuroscience* 11, sy. 5 (2008): 543, 544.

²¹ Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 45; Soon vd., "Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain," 545.

²² Soon vd., "Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain," 543.

²³ "This suggests that when the subject's decision reached awareness it had been influenced by unconscious brain activity for up to 10 s," Soon vd., "Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain," 545; Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 46.

²⁴ M. Pauen ve G. Roth, *Freiheit, Schuld und Verantwortung-Grundzüge einer Naturalistischen Theorie der Willensfreiheit* (Suhrkamp, 2008), 80.

süreçlerin yönetildiği beyin bölgesi olan limbik sistemin²⁵ kabuk altı yapısında hazırlandığını göstermektedir. Beynin bu bölgesindeki aktiviteler, kural olarak bilinçsiz olarak gerçekleşmektedir. Bu durum, iradi davranış ve karar alma süreçleri ile ilgili olarak gündeme gelen hazır bulunma potansiyelinin limbik sistemin kabuk altı yapısındaki hazırlık aşaması içinde geçerlidir.²⁶ Roth, modern nörolojik araştırmaların düşünmek, tasavvur etmek, hatırlamak, planlamak ve idrak etmek gibi öznel deneyimlerin kuşkusuz bir biçimde nöral süreçlerle bağlantılı olduğunu ortaya koyabileceğini söylemektedir. Bilinç dahilinde gerçekleşen bu öznel deneyimlerin, beyinde bilinç dışında nöral aktivitelerin gerçekleştiği beyin bölgelerinde önceden ve yüksek olasılıkla tahmin edilebileceğinin ispatlanmasıyla, yadsınamaz biçimde bilinçsiz olarak gerçekleşen süreçlerde önceden meydana geldiği ortaya konulabilecektir.²⁷

Bu yaklaşıma göre, limbik sistemin bir parçası olan duygusal hafıza insan tarafından bir durumun idrak edildiğinin kabulü için gerekli algılama süreçlerinin çok zayıf veya kısa olması sebebi ile bilinç dışı olarak kabul edilmektedir. Duygusal hafızanın insanın arzu ve temayülllerinin oluşumunda karar verici olduğu kabul edilmektedir. Nörolojik araştırmalar, hazır bulunma potansiyelinin insanın hareket kararı vermesinden yaklaşık 0.35 saniye önce etkin olduğunu ortaya koymuştur. Hareketi gerçekleştirme kararı, bilincin devre dışı olduğu nöral süreçlerle beyinde verildikten 1-2 saniye sonra kişi bu kararı idrak edebilmektedir. Bilinç, bu idrak anından itibaren sürece dahil olmakta ve dolayısıyla ancak o andan itibaren insanın bilinçli bir şekilde karar iradesi gösterebilmesi mümkün olmaktadır.²⁸ Bu sebeple, insan davranışı beyinde gerçekleşen deterministik fizikokimyasal süreçlerin sonucudur. Buna göre, insanlar irade ettikleri davranışı gerçekleştirmezler; beyin adeta bir illüzyonla insana gerçekleştirdiği davranışın kendi

²⁵ Limbik sistem, duyuların ve dürtülerin (hayatta kalma içgüdüsü gibi) merkezi olarak tanımlanmaktadır. Limbik sistem hakkında bilgi için bkz. A. Doruk ve Ö. Uzun, “Limbik Sistem,” *Klinik Psikiyatri Bülteni* 8, sy. 1-4 (1997): 10,11.

²⁶ G. Merkel ve G. Roth, “Freiheitsgefühl, Schuld und Strafe,” içinde *Entmoralisierung des Rechts: Maßstäbe der Hirnforschung für das Strafrecht*, ed. K. J. Grün vd. (Vandenhoeck & Ruprecht, 2008), 54, 61.

²⁷ Roth, “Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung,” 47.

²⁸ Roth, “Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung,” 52.

iradesine dayandığını düşündürür. Diğer bir ifade ile insan, adeta önceden gerçekleştirdiği davranışı irade etmiş gibi görünmektedir. İrade özgürlüğü bir illüzyondur.²⁹

Nörodeterminizmin temsilcilerinden *Singer*, “insanın yaptıklarından farklı davranabilmesinin mümkün olması sebebiyle tamamen sorumlu olduğu kabulü nörobiyolojik perspektiften savunulamaz” görüşüne sahiptir.³⁰ Yine bu bilimsel felsefi yorumun önemli temsilcisi *Roth*, yukarıda değindiğimiz nörolojik araştırmaların ortaya koyduğu nöral ön yönlendirmenin, özgür bir iradenin olmadığına gerekçe teşkil ettiğini savunmaktadır. *Roth*, “insanların neyi istediğine ve ne şekilde karar verdiğine göre kişisel kusurunun bulunması sebebiyle sorumlu” tutulamayacağını belirtmektedir. *Roth* bu yorumunu “genlerin, doğum öncesi ve sonrası normal ve istenmeyen gelişim süreçleri, erken çocukluk tecrübeleri ve travmaları, sonrasında gerçekleşen ebeveyn evinden kaynaklı etkiler, arkadaş çevresi, okul ve toplum- hepsi birlikte duygusal hafızamızı biçimlendirir ve bizim davranışlarımız özgür bir iradenin değil duygusal hafızamızın etkisi altında gerçekleşir”³¹ şeklindeki ifadesiyle gerekçelendirir.

Roth, insan davranışının ortaya çıkışına ilişkin nöral süreçler üzerinden yola çıkarak vardığı katı nörodeterminist çıkarımları neticesinde, “ahlaki kusur” kavramının terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. *Roth*’a göre, “Ceza hukukunun meşrulaştırılmasına ilişkin gerekçelendirmede kişisel kusur kavramından vazgeçilmesi gereklidir”. Çünkü “failin başka türlü hareket edebilecek olduğunun ispatı mümkün değildir”.³² Yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında, nörodeterminist yaklaşımın eleştirilerinin somut olayda mevcut şartlar altında insanın başka türlü karar verip, hareket

²⁹ W. Prinz, “Freiheit Oder Wissenschaft?,” içinde *Freiheit des Entscheidens und Handeln*, ed. M. v. Cranach ve K. Foppa (Asanger, 1996), 86, 98; G. Roth, “Worüber dürfen Hirnforscher reden - und in welcher Weise?,” içinde *Hirnforschung und Willensfreiheit*, ed. C. Geyer (Suhrkamp Verlag, 2004), 66,77; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 110; B. Öztürk ve M. R. Erdem, *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Güvenlik Tedbirleri Hukuku* (Seçkin Yayıncılık, 2025), 319.

³⁰ *Singer*, *Ein neues Menschenbild? Gespräche über Hirnforschung*, 20; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 97; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata*, 63.

³¹ *Roth*, *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*, 159; Prinz yine bu bağlamda hareket kararlarının kişilik altı (supersonal) süreçlerde üretilip, meydana geldikten sonra kişisel karar alma süreçlerinin bir sonucu olarak yorumlandığını belirtmektedir. Prinz, “Freiheit oder Wissenschaft?,” 98.

³² *Roth*, *Aus Sicht des Gehirns*, 201.

edebilecek olmasına bağlı olarak özgür iradeyi tanımlayan Alternativizm'e³³ odaklandığı anlaşılmaktadır.³⁴ İnsanın söz konusu somut olayda farklı davranabilmesi için toplumsal normlara uygun şekilde koşullandırılmış olması gerekmektedir.³⁵ Kusur yargısından arındırılmış bir ceza hukuku kurgusunda, devletin özgürlüklere müdahale sonucu doğuran yaptırım uygulama yetkisi, normların geçerli olması gereğinden yola çıkarak pozitif genel önleme amacına dayalı olarak meşrulaştırmaktadır. Yaklaşım, devletin uygulayacağı "ceza" yaptırımının infazının yapılandırılmasına odaklanmaktadır. Devletin, suç işleyen bireye, kendisinin kararına bağlı olarak gündeme gelecek suç işleme eğilimini ortadan kaldırmaya yönelik bir terapi imkanını sunması önerilmektedir. Bu terapi imkanının yerleşik ceza yaptırımına bir alternatif olarak yaptırım sistemine dahil edilmesi öngörülmektedir.³⁶ Böylelikle failin tehlikeliliğine veya terapi ihtiyacına dayalı kişisel olarak belirlenmiş zorunlu bir tedavi söz konusu olmayacak, bilakis "özgür" bir insan olarak bireyler kendileri terapiye karar verecektir.³⁷

Toplumsal yaşamda kendi özgür iradesiyle karar vermesi sebebiyle sorumluluk öznesi olarak kabul edilen bir insan tasavvuru, sosyal bilimlerin ve ceza hukukunun temel kabullerinden biridir. Nörodeterminizm, insanın bilinç dışında gerçekleştiği kabul edilen deterministik fizikokimyasal süreçlerin sonucunda zihninde oluşan kararları sadece uygulayan bir canlı olduğunu³⁸ ve bu sebeple kişisel anlamda kusurluluğundan bahsedilemeyeceğini savunmaktadır. Nörodeterminist yaklaşımın çıkarımlarının ortaya koyduğu tablo, insan tasavvurumuza ilişkin olarak kusura dayalı ceza hukukunun

³³ Heper, "Nörobilimler ve Hukuk Üzerine," 294,295.

³⁴ Prinz, "Freiheit Oder Wissenschaft?," 92; G. Merkel ve G. Roth, "Gewalt und Sprache - Erkenntnisse neurowissenschaftlicher Forschung für den Umgang mit Gewalttättern," içinde *Der freie Wille und Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften*, ed. T. Stompe ve H. Schanda (Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010), 145, 158, 159; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 94; M. E. Yıldız, "Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları," *AÜHFD* 70, sy. 4 (2021): 1439, 1454; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 99.

³⁵ Heper, "Nörobilimler ve Hukuk Üzerine," 296.

³⁶ Yazarlar son yıllarda tehlikenin önlenmesine dayalı güvenlik anlayışına failerin özgürlüğü karşısında öncelik verildiğini ve kusur prensibinin bu yönelimi gerekli ölçüde sınırlamasının zor olduğunu ifade etmektedirler. Merkel ve Roth, "Freiheitsgefühl, Schuld und Strafe," 157, 158; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 83, 84.

³⁷ Merkel ve Roth, "Freiheitsgefühl, Schuld und Strafe," 155, 158.

³⁸ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 46, 47.

savunulmasının mümkün olmadığına, kökten ve esaslı bir değişikliğe gidilmesi gerektiğine işaret etmektedir.³⁹ Öncelikle, “bu yaklaşımın gerekçeleri olarak gösterilen nöral araştırmalar ve bunların sonuçları söz konusu kökten değişimi zorunlu kılan bir gerçekliğe işaret etmekte midir?” sorusu ile “nörodeterminist tasavvur sadece modern nöral araştırmaların mümkün veya ‘spekülatif’⁴⁰ bir yorumundan mı ibarettir?” sorularının irdelenmesi gerekli görünmektedir.

II. NÖRODETERMINİST YAKLAŞIMIN AMPİRİK PERSPEKTİFTEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Libet’in araştırmaları bağlamında gündeme gelen deneysel problemlerin izahından önce, pozitif bilimsel araştırma yöntemleriyle ne tür olguların tespitinin mümkün olduğu üzerinde durulmalıdır. Pozitif bilimsel araştırma metotları istatistiksel verilere dayalı korelatif, deterministik veya en azından olasılıksal ilişkileri, yani dinamik sistematik determinasyonu,⁴¹ ortaya koyabilmektedir. Oysaki bir özgür irade varsa, *indetermine* yani önceden belirlenemez, olmak zorundadır. Bir diğer ifade ile özgür iradenin, koşulların etkisine açık olmakla birlikte çevresel, genetik, psikokimyasal veya psiko-travmatik koşullardan birine veya bu koşulların hepsinin farklı durumlara göre değişen ağırlıklarda etkili olduğu dinamik bir ilişkiye bağlı bir zorunluluk olarak ortaya çıkan bir olgu olmaması gerekmektedir. Özgür iradenin sadece çok faktörlü, dinamik ve bu sebeple “kaotik” bir determinasyon ilişkisine tabi olması sebebiyle tahmin edilemez olması yeterli değildir. Önceden belirlenemez (“indetermine”) olması gerekmektedir. Determine ilişkilerin dışında bulunacak olması sebebiyle dinamik, olasılıksal determinasyona veya mekanik çizgisel determinasyona⁴² dayanan ilişkilerin tespitinde

³⁹ Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 289, 296; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 99; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 65 vd.; H. Çataklı, “Sosyal Etik Bir Değerlendirme Olarak Cezai Sorumluluk ve Mevcut Hareket Teorileri Bakımından Ceza Hukukunda Yapay Zekânın Fail ve Sorumluluk Öznesi Olarak Değerlendirilmesi,” *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28, sy. 2 (2024): 507, 531.

⁴⁰ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 110.

⁴¹ Roth ve Singer insan davranışlarının nöral süreçler, biyolojik ve psikolojik durum ve çevresel faktörlere dayalı olarak birden fazla değişken faktörün birlikte etkili olduğu ve beynin son karar merci olarak yer aldığı dinamik determinist bir süreçte belirlendiğini kabul etmektedirler Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 53,53; Korf, “Neuro-Kulturgeographie,” 151, 152.

⁴² Klasik anlamda nedensellik olarak ta ifade edilen ve tanımı Fransız fizikçi, matematikçi ve astronom Simon de Laplace’e atfedilen çizgisel basit deterministik süreçler birbirini istikrarlı bir şekilde takip

kullanılan pozitif bilimsel metotlarla varlığının tespitinin mümkün olmaması gerekmektedir. Söz konusu mantıksal bağlamda “pozitif bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalar neticesinde özgür iradenin varlığı ispatlanamadı” çıkarımı öncelikle kendi içerisinde bir mantık hatası teşkil etmekte ve bu sebeple “totoloji”⁴³ olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu deneysel yöntemlerle ispatlanabilecek olan, insan davranışının herhangi bir deterministik ilişki biçiminde önceden öngörülebilir olduğunun tespiti. Çalışmada değinilen araştırmalar ve bu araştırmaları yorumlayan nörologlar, insan davranışını deterministik bir ilişkide önceden öngören bir araştırma bulunmadığını, fakat bunun bir gün mümkün olacağını savunmaktadırlar.⁴⁴

Nörolojik araştırmalar neticesinde özgür iradenin insan davranışları üzerinde etkisi tespit edilemediği için özgür iradenin olmadığı çıkarımını yapmak, kategorik bir gerekçelendirme hatası içermektedir. Bu gerekçelendirme hatasına *Walter*, Rus astronot Gagarin’in uzaya çıktığında Tanrıyı göremediğini söylemesi,⁴⁵ *Boetticher* ise bir saat ustasının zamanın ne olduğunu anlamak amacıyla saati parçalara ayırması⁴⁶ örnekleri ile kıyaslayarak dikkat çekmektedir.⁴⁷

eden belirli etkenlere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Çizgisel nedensellikte etkileşim tek taraflıdır ve bir olay doğrudan ve tek yönlü olarak başka bir olayın gerçekleşmesini sağlar, Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 26,27; Basit çizgisel nedensellik kavramı katı nedensellik olarak, çok etmenli dinamik determinasyon ise kaotik nedensellik olarak ifade edildiği bir çalışma için bkz. Z. Başer, *Ceza Hukukunda Nedensellik Bağ ve Objektif İsnadiyet* (Seçkin Yayıncılık, 2022), 38-40.

⁴³ Bu çıkarımı totoloji olarak değerlendiren görüş için bkz. J. Schuhr, “Willensfreiheit, Roboter, Auswahlaxiom,” içinde *Jenseits von Mensch und Maschine*, ed. S. Beck (Nomos Verlag, 2012), 43,52; Çataklı, “Sosyal Etik Bir Değerlendirme Olarak Cezai Sorumluluk ve Mevcut Hareket Teorileri Bakımından Ceza Hukukunda Yapay Zekânın Fail ve Sorumluluk Öznesi Olarak Değerlendirilmesi,” 530.

⁴⁴ Roth, “Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung,” 42.

⁴⁵ Tonio, W. “Hirnforschung und Schuldbegriff. Rückschau und Zwischenbilanz,” içinde *Festschrift für Friedrich-Christian Schroeder zum 70. Geburtstag*, ed. A. Hoyer vd. (C.F. Müller, 2006), 141; G. Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” içinde *Das Ich und sein Gehirn*, ed. G. Duttge (Universitätsverlag Göttingen, 2009), 30.

⁴⁶ A. Boetticher, “Willensfreiheit und Schuldfähigkeit aus Sicht des Richters,” içinde *Das Ich und sein Gehirn*, ed. G. Duttge (Universitätsverlag Göttingen, 2009), 128.

⁴⁷ C. Roxin ve L. Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, 5. Bası (C.H. Beck, 2020), § 19 Kn. 52.

Yapılan araştırmaların, insan davranışlarının bilincin devre dışı olduğu fizikokimyasal süreçler neticesinde gerçekleşmesi sebebiyle deterministik olduğu kabulünü desteklediği yönündeki çıkarım, nörodeterminist yaklaşımların bir diğer çıkarımıdır. Bu çıkarımın temel dayanak noktalarından biri olan *Libet*'in araştırmaları sonucu ulaşılan sonuçlar dikkate alındığında, yeterli deneysel zeminin sağlanıp sağlanmadığı ve söz konusu sonuçların ne şekilde yorumlanacağı tartışmaya açıktır.⁴⁸ Yöneltilen itirazlardan biri, yapılan araştırmada deneğin hareket etme kararı aldığını bildirdiğinde kararın 0,35 saniye önce verilmiş olduğu kabülüne ilişkindir. Denek, ellerini hareket ettirme kararı aldığını bildirdiğinde, bu karar 'ani hareket iradesi' olarak adlandırılmaktadır ve bu olgunun, failin hareket kararının küçük bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bu ani hareket iradesinin denek tarafından bildirimi, gerçekte neye tekabül ettiğini değil, sadece denek tarafından ne zaman bildirildiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple *Libet*'in deneyinde özgür ya da özgür olmayan iradi kararın hazır bulunma potansiyeli ile zamansal ilişkisi belirlenmemiştir.⁴⁹ Deneyde, iradi karar ile bu iradi kararın denek tarafından idraki arasındaki zamansal ilişki değil, bu idrake ilişkin bildirim zamanı tespit edilmiştir. Burada ölçülen, öznenin iradi kararı değil, verdiği kararın hareketi gerçekleştiren özne tarafından idrak edildiğini bildirdiği andır. Bu noktada farklı nöral mekanizmalara bağlı iki süreç olan iradi karar ile iradi kararın idraki aynı anlamda kullanılmıştır. Bir diğer ifade ile parmak hareketine karar verme zamanı ile bu kararın özne tarafından idrak edildiği zaman hatalı olarak eşdeğer kabul edilmiştir. Bir karara ilişkin sarıh bir idrakin, idrak oluşumunda söz konusu olan kompleks sinaptik mekanizmaların ihtiyacı olan zaman sebebiyle kararın kendisinden önce ortaya çıkması mümkün değildir.⁵⁰ Bu durum, deneğin kararının, kararı idrak etmesine ilişkin bildirimden önce gerçekleşmesi gereğini ortaya koyar ki bu da deneğin iradi kararının

⁴⁸ J. L. Müller, "Stand und Perspektiven der forensischen Psychiatrie und Psychotherapie im Lichte der jüngeren neurobiologischen Forschungsergebnisse," içinde *Das Ich und sein Gehirn*, ed. G. Duttge (Universitätsverlag Göttingen, 2009), 130, 134.

⁴⁹ H. Helmrich, "Wir können auch anders: Kritik der Libet Experimente," içinde *Hirnforschung und Willensfreiheit*, ed. C. Geyer (Suhrkamp Verlag, 2004), 94.

⁵⁰ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 99.

Libet'in ölçtüğünden daha önce verildiği anlamına gelmektedir.⁵¹ Söz konusu deneyde, deneklerin sadece üç saniye içerisinde düğmeye basmaya odaklanmaları sebebiyle, iradi bir kararda olması gereken bir takdir alanından bahsetmek zordur. Deneyde ölçülen, iradi kararın yalnızca bir kısmıdır. Bir davranışı yapıp yapmama kararı ölçülemedi, bilakis sadece deneklerden verilen dar bir zaman aralığında bu davranışın ne zaman yapılacağına karar vermeleri istenmiş ve bu süreç ölçülmüştür.⁵²

Bu bağlamda *Duttge*'nin dile getirdiği üzere ne tür ve ne anlamda bir özgür irade varlığı kabul edildiği sorusu gündeme getirilmemiştir. Sadece her şeyi belirleyen bütün davranış ihtimallerinin, hareketin öznesi tarafından tamamen bilincin devrede olduğu bir süreçte belirlenmesi anlamında bir özgür irade olgusunun tespitine yönelindiği anlaşılmaktadır. Fakat fizyolojik bağlılık içerisinde, beyinde nöral süreçlerde hazırlanan karar alternatifleri arasında bir seçime dayanan özgür irade kavramı ne *Libet*'in araştırmalarında ne de onun takipçisi niteliğinde olan sonraki araştırmalarda değerlendirilmemiştir.⁵³

Deneyde uygulanan yönteme ilişkin bir başka eleştiri de hazır bulunma potansiyelinin etkinliğinin nöral aktiviteler dikkate alınarak objektif bir şekilde ölçülmesine karşılık, iradi karar zamanının deneklerin sübjektif değerlendirmelerine bağlı olarak belirlenmiş olmasıdır. Böylelikle içsel karar alma süreci, kararın dışarıdan görsel olarak algılanması ile aynı olguymuş gibi değerlendirilmiş olmaktadır. Söz konusu yöntemle ölçülmek istenen iradi karar alma anının milisaniye düzeyinde bir kesinlikle tespit edilebileceği şüpheli gözükmemektedir.⁵⁴

Nörodeterminist yaklaşımın çıkarımlarından biri, bilinç dışı nöral bir süreç olarak kabul edilen hazır bulunma potansiyelinin, onu takip eden vücut hareketi için tek başına

⁵¹ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 110, 111; K. Zilles, “Hirnforschung widerlegt nicht Freiheit (Vortrag im Wissenschaftszentrum NRW 17.11.2004),” t.y., <https://www.sprache-werner.info/28-X-Hirnforschung-widerlegt-nicht.2058.html>.

⁵² Helmrich, “Wir können auch anders: Kritik der Libet Experimente,” 93,94.

⁵³ Duttge (n 44) 28.

⁵⁴ Benedikt Grothe, Nimmt uns die moderne Neurowissenschaft den freien Willen?, içinde Neue Hirnforschung – Neues Strafrecht? Tagungsband der 15. Max-Aslberg-Tagung am 28.10.2005 in Berlin, editör T. Hillenkamp (Nomos 2006) 35, 42

yeterli bir koşul olduğudur. Fakat araştırmalar göstermektedir ki deneklerin vücut hareketlerini gerçekleştirmesi, bilincin devrede olduğu karar aşamasıyla nöral bir korelasyon içerisindedir.⁵⁵ Konu ile ilgili olarak gerçekleştirilen deneylerden birinde deneklerden görsel bir uyarana bağlı olarak sağ veya sol elleriyle düğmeye basmaları istenmiştir. Söz konusu çalışmada, *Libet* tarafından ölçülen hazır bulunma potansiyeli süreci olarak adlandırılan nöral sürecin, henüz görsel uyarıcı deneklere gösterilmeden önce ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Denekler, henüz hangi elleri ile düğmeye basacaklarına ilişkin bir bilgileri olmadan, hazır bulunma potansiyeli devreye girmektedir.⁵⁶ Bu deneyden çıkarılan sonuç, hazır bulunma potansiyelinin hangi hareketin gerçekleştirileceğini belirleyen bir süreç olmadığıdır. Söz konusu nöral süreç, beynin, ne tür bir hareket gerçekleştirileceği kararı olmaksızın, sadece icra edilecek muhtemel bir harekete hazırlandığının göstergesi olarak kabul edilmelidir.⁵⁷

Libet, yukarıda açıklanan nöral korelasyonu doğrudan kabul etmese de bilinçli iradenin vücut hareketinin gerçekleştirilmesi sürecinde bir veto imkânı bulunduğunu kabul etmektedir. Söz konusu veto imkânı, kasların harekete geçmesinden 150 milisaniye önce bilincin iradi sürece etki edebilmesi için yeterli zaman bulunmasına dayandırılmakta ve bu zaman diliminde bilinçli iradenin hareketin gerçekleştirilme sürecini engelleyerek vücudun hareket etmesinin önüne geçebilmesi imkânı olarak ifade edilmektedir.⁵⁸ Özellikle hareket temayülü sosyal olarak tasvip edilmez, kişinin değer yargıları ile çatışıyor veya bireyin karakteri ile örtüşmüyorsa, baskılanmakta ve fiile

⁵⁵ Björn Burkhardt, “Wie ist es, ein Mensch zu sein? – Zu Bedeutung und Gehalt des menschlichen Freiheitserlebens” içinde Arnold, Jörg/Burkhardt, Björn/Gropp, Walter/Heine, Günter/Koch, Hans-Georg/Lagodny, Otto Perron, Walter und Walther, Susanne (Hrsg.): *Menschengerechtes Strafrecht, Festschrift für Albin Eser zum 70. Geburtstag*, 2005 (Beck 2005) 77, 88.

⁵⁶ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 100.

⁵⁷ M. Pauen, *Illusion Freiheit? Mögliche und Unmögliche Konsequenzen der Hirnforschung*, 2. Bası (Fischer S. Verlag, 2005), 202; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 111; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 111.

⁵⁸ Libet, gerçekleştirdiği araştırmaların özgür irade kavramını çürütmedi, sadece özgür iradenin nasıl işlediğini açıklamak bakımından önem arz ettiği hususuna dikkat çekmektedir, Libet, “Do We Have Free Will?”; C. Jäger, “Willensfreiheit, Kausalität und Determination - Stirbt das oderne Schuldstrafrecht durch die moderne Gehirnforschung?,” *GA*, 2013, 3, 5; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 103; Helmrich, “Wir können auch anders: Kritik der Libet-Experimente,” 95; Boetticher, “Willensfreiheit und Schuldfähigkeit aus Sicht des Richters,” 201.

dökülmemektedir. Söz konusu veto imkanını yakın zamanda yapılan araştırmalar da çürütmemektedir.⁵⁹

Libet'in araştırmasının yöntemsel sorunlarından bir diğeri ise, bir insan davranışının özgür iradenin ürünü olarak kabulünü sağlayan hususların gerekçeleri ile birlikte tespit edilmeksizin araştırmanın yapılmış olmasıdır. Söz konusu yöntemsel eksiklik, araştırmanın sonuçlarının genelleştirilmesine engel teşkil etmektedir. Benzer yöntemsel sorunlar, meseleyi laboratuvar ortamında araştıran diğer çalışmalar için de söz konusudur. Araştırmalar, son derece hassas koşullar altında beynin zihinsel işlevlerini incelemektedir. Bu hassas koşullar kolay bir şekilde değişkenlik gösterebileceğinden, ölçümlerin doğruluğuna ilişkin şüphe doğmaktadır. Araştırmalar, tamamen amaca yönelik davranışlara odaklanmakta ve bu bağlamda otonomi ile amaca yönelik olma olguları aynı anlama geliyormuşçasına yorumlanmaktadır.⁶⁰

İnsan beyninin son derece kompleks yapısı, nöral süreçlerin ne şekilde fonksiyon gösterdiğinin eksiksiz bir şekilde açıklanmasını imkânsız kılmaktadır. Karar alma süreçlerinde söz konusu olan çok sayıdaki nöral aktivite, beynin bir dakika içerisinde bile 600 durum değişikliği gösterebilen dinamik yapısı ve buna bağlı olarak değişen mikro yapısı, sinapsların moleküler boyutu, bireyden bireye farklılık arz eden kişisel genetik yapı gibi değişkenler, son derece karmaşık bir ilişkisel yapı ortaya koymaktadır.⁶¹ Bu sebeple, mevcut teknolojik imkanlar dahilinde, insan beynindeki karar alma süreçlerinin tamamen deterministik olduğunun kabulünde dahi, belirli bir insanın, belirli bir durumda, belirli bir davranışı gerçekleştireceğinin önceden tahmin edilebilmesi mümkün değildir. Bu sebeple nörodeterministik kabullerin genel geçer bir kural olarak kabul edilmesini

⁵⁹ Jäger, “Willensfreiheit, Kausalität und Determination - Stirbt Das moderne Schuldstrafrecht durch die Moderne Hirnforschung?,” 5,6,11.

⁶⁰ O. Reinhard, “Wonach Sollen Wir Wissen? In Hirnforscher Fragen Nach Ihrer Frage,” içinde *Hirnforschung und Willensfreiheit*, ed. C. Geyer (Suhrkamp Verlag, 2004), 153, 154; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 112.

⁶¹ F. Rösler, “Es Gibt Grenzen der Erkenntnis - Auch für die Hirnforschung!,” *Gehirn & Geist* 6 (2004): 32; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 113.

sağlayacak deneysel araştırmaların günümüzdeki laboratuvar koşullarında gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir.⁶²

İnsan davranışlarının deterministik süreçlerin sonucu olarak kabulü için çok daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç olduğu, hatta hali hazırdaki teknik imkanları aşan ölçümlerin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, her ne kadar aktüel olarak geçmişe nazaran insan beyni hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olsak da insan beyninin son derece karmaşık yapısını kavrayabilmek için hala çok önemli bilgi boşluklarının bulunduğu ifade edilmektedir.⁶³

Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında, nörodeterminizmin katı materyalist yorumunun nörobilimsel araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlardan zorunlu olarak kaynaklanan bir olgu olmadığı; bilakis, söz konusu sonuçların eleştiriye açık bir yorumlama şekli olarak değerlendirilmesinin daha makul olduğu görülmektedir. Bu bağlamda insan davranışları bakımından determinist veya indeterminist bir pozisyonun savunulması, araştırmaların sonuçlarının nasıl yorumlanacağına ilişkin bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Keza kendisi de nörobilimci olan Kuhl, “*Eş zamanlı olarak otonom ve ‘özgür’ kararların yapısının ihtiva ettiği karmaşıklık, pozitif bilimsel yöntemlerle açıklanması mümkün olamayan bir seviyeye çıkmaktadır; öyle ki tereddütsüz bir şekilde indeterminizmi kabul edebiliriz*”⁶⁴ diyerek bu hususu teyit etmektedir.

III. ARA BİR DEĞERLENDİRME

Katı materyalist nörodeterminist yaklaşıma yöneltilen eleştirileri dikkate aldığımızda, tartışmaların odağında, belirli sınırlar dahilinde de olsa bir irade özgürlüğünün kabul edillip edilemeyeceği sorusunun yer aldığı görülmektedir. Roth ve Singer’in nörodeterminist yorumunda karşı çıktıkları özgürlük tasavvuru, belirli bir

⁶² Rösler, “Es Gibt Grenzen der Erkenntnis - Auch für die Hirnforschung!,” 32; Nörodeterminist bir tutum benimseyen Prinz de bu durumu “beyinde gerçekleşen süreçlerle bilinç arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamak bakımından tam olarak nasıl bir soru ortaya koymamız gerektiğini bilmediğimizi” söylemektedir; W. Prinz, “Neue Ideen Tun Not,” içinde *Wer Erklärt den Menschen? Hirnforscher, Psychologen und Philosophen im Dialog*, ed. C. Könniker (Fischer, 2007), 87, 88.

⁶³ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 113; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 102.

⁶⁴ Kuhl, “Der Wille Ist Frei und Determiniert: Funktionsanalyse und Diagnostik von Selbstbestimmung und Verantwortlichkeit,” 99,121.

insanın, belirli bir zaman diliminde, belirli şartlar altında ve içinde bulunduğu fiziksel ve psikolojik durumda, davrandığından farklı davranmasının her zaman için mümkün olduğu kabulüne dayanmaktadır. Roth ve Singer, böyle bir özgürlüğün bulunmadığından hareketle irade özgürlüğünü tamamen reddeden bir tutumda olduklarını düşündüren açıklamalarda bulunmaktadırlar.

Tartışma, Roth ve Singer'in bu tutumu ile bu yaklaşıma itiraz mahiyetinde ortaya konulan eleştiriler arasında ortaya çıkmaktadır. Kuhl'un da belirttiği gibi, insan davranışlarında birçok etmenin etkili olduğu dinamik bir determinist süreç söz konusudur. Fizikokimyasal süreçlerde belirlenen davranış alternatiflerinden birini tercih edebilme imkanıyla sınırlı olan ve kendisine sunulan davranış alternatiflerini gerçekleştirilmeyi tercih edebilme imkanını da içeren bir özgür iradenin varlığını reddetmeyen bir yaklaşımın savunulması mümkün görünmektedir.⁶⁵ İnsan davranışlarının önceden kesin olarak bilinebilirliğine dayanan determinist bir tutum yerine, özgür iradenin kabulünü mümkün kılan ve belirli şartların bilinmesiyle sadece tahmin edilebilirliğin söz konusu olduğu ılımlı determinist⁶⁶ bir kabul uzlaşma zemini olarak mümkün gözükmektedir.⁶⁷

IV. NÖRODETERMINİST YAKLAŞIMIN SOSYAL BİLİMLER VE CEZA HUKUKU PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

A. Sosyal Bilimler ve Anayasa Hukuku Açısından Kritiği

Deneysel zeminde genel geçer bir kural olarak kabulünün mümkün olmadığını ortaya koymaya çalıştığımız nörodeterminist yaklaşımın, davranışları çok katmanlı ve dinamik bir determinizme tabi, fakat bugün için olmasa bile gelecekte gelişen yöntemlerle önceden bilinmesi mümkün olabilecek insan tasavvurunun sosyal bilimler açısından anlamlı ve yaşanabilir bir toplumsal model sunup sunmadığının değerlendirilmesi gerekmektedir.

Normlar, toplumsal yaşamı mümkün kılan kurallar olarak toplum halinde yaşayan insanları münferit olarak muhatap almaktadır. Normlara dayalı toplumsal yaşamda,

⁶⁵ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 55.

⁶⁶ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 43,44,45,56,57.

⁶⁷ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 56,57.

insanın normlara muhatap olabilme yeteneğinin, normların içeriğini anlama ve davranışlarını bu doğrultuda yönlendirebilme kabiliyetine sahip olduğu kabulüne dayandığı söylenebilir. Toplumsal yaşam, ona katılan bireylerin özgür ve bu sebeple davranışlarından sorumlu oldukları tasavvuruna dayalı olarak inşa edilmiş bir gerçekliğe tekabül etmektedir. Bu gerçeklik, insanın toplumsal yaşamın öznesi olabilmesi ve davranışlarından sorumlu tutulabilmesine dayanmaktadır. İnsanın sorumluluk öznesi olabilmesi ise insana atfedilen, kendi davranışını kendi belirleyen ve daha da ötesinde kendi tercihleriyle kim olduğunu belirleyebilme kabiliyeti anlamına gelen, varoluşsal bir özgürlüğe dayalı olarak temellendirilmektedir. Sorumluluk, kusur ve özgürlük ilişkisi, normlara dayalı hukuk düzeninin bir prensibi⁶⁸ olmanın ötesinde, toplumsal yaşamı mümkün kılan hususlardan biri olan ve bireyler tarafından paylaşılan ortak bir bilinçle de ilgilidir.⁶⁹ Bu bilinç, insanın vicdanına, akıl ve mantık kuralları içerisinde işleyen idrakine dayalı olarak kendi özgür iradesi ile davranışlarını gerçekleştiren bir varlık olduğu kabulü ile gerekçelendirilmektedir. Doğası gereği özgür bir birey olarak insan tasavvuru, bugün toplumsal ve politik düşüncede güncel teorilerin temel kabullerinden birini teşkil etmektedir.⁷⁰

Demokratik toplumsal yaklaşımlar; insanın özgür irade ve idrak sahibi bir canlı varlık ve iletişimsel⁷¹ bir özne olduğu kabulü üzerine, kurumsal ve sistematik yönetim

⁶⁸ “Özgür özne hukuk düşüncesinin merkezinde yer almaktadır.” W. Gropp ve A. Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, 5. Bası (Springer Verlag, 2020), § 1 Kn. 175.

⁶⁹ A. Griffel, “Prävention und Schuldstrafe zum Problem der Willensfreiheit,” *ZStW* 98 (1986): 28,29,42 v.d.

⁷⁰ E. W. Böckenförde, *Vom Wandel des Menschenbildes im Recht* (Rhema Verlag, 2001), 9-17; Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 40; Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 13,14; G. Luf, “Willensfreiheit in Rechtsphilosophischer Perspektive,” içinde *Der Freie Wille und die Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften İçinde*, ed. T. Stompe ve H. Schanda (Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010), 101,108; Yıldız, “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları,” 1470; “Seçmenlerin özgürlüğünü reddettiğimizde parlamenter demokrasinin temellerini reddetmekle karşılaşacağız” Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 308.

⁷¹ Bu noktada, sosyal bilimler alanında Weber tarafından sosyolojinin merkezine yerleştirilen soysal hareket/eylem (bilinçli bir sürecin sonucu olan ve anlam taşıyan hareketi eylem olarak tanımlamaktadır) kavramı önem taşımaktadır. Weber, bilinçli bir sürecin sonucu olan ve anlam taşıyan hareketi eylem olarak tanımlamakta; eylemin ise, bireyin kendi davranışına yüklediği öznel anlam çerçevesinde diğerlerinin davranışını dikkate aldığı ve onlara yöneldiği ölçüde sosyal nitelik kazandığını kabul etmektedir S. Kızılçelik, *Sosyoloji Tarihi 4* (Seçkin Yayıncılık, 2025), 434, 435; S. Dursun,

biçimlerine ilişkin tasavvurlarını oluşturmaktadır.⁷² “Özgürlükçü anayasal devletin mimarisi”, bireylerin kendi özgür kararları ile kendilerini gerçekleştirmelerini dikkate alarak şekillenmektedir.⁷³ Anayasal düzenin dayandığı temel kabullerden biri insanın birey olarak kendi özgür kararları ile özgür toplumun bir parçası olması düşüncesidir. Alman Anayasa Mahkemesi (BVerfG) bu bağlamda kararlarında kusur prensibini hukuk devleti prensibi ve insan onuru kavramına dayandırmaktadır.⁷⁴ Kusur prensibi, insanın kendi davranışlarından sorumlu tutulmasının bir dayanağı olarak gösterilmektedir. İnsanın kendi davranışlarından sorumluluğu ise davranışını, özgür iradesiyle hukuka uygun olan ile hukuka aykırı olan arasında verdiği karar neticesinde kendisinin belirlediği kabulüne dayandırılmaktadır. İnsan olmanın ve insan onurunun (Menschwürde) korunması ise insanın bir nesne olarak değerlendirilemeyeceği esasına dayanmaktadır. Bu husus ise gerekçesini, insanın manevi ve ahlaki bir varlık olarak kendi kaderini kendi davranışlarıyla belirleyen ve şekillendiren özgür bir özne olarak kabulünde bulmaktadır.⁷⁵

Özgür ve demokratik anayasal düzenin yapı taşı olan insan onuru kavramı, bireyin kişiliğini “bağımsız, anlamlı ve sorumlu şekilde sürdürdüğü yaşamı” aracılığıyla şekillendirmesini güvence altına almaktadır.⁷⁶ İnsanın karar ve davranışlarını, pozitif bilimsel araştırma alanlarına konu olan deterministik süreçlerin önceden kesin olarak belirlenmiş bir parçası olarak tasavvur eden yaklaşımın ortaya koyduğu tablo, insanın özgür bir birey olarak kabulü düşüncesinde gerekçesini bulan, genel olarak kişilik hakkı,

Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Ceza Hukukunda Hareket Kavram ve Terimi (Seçkin Yayıncılık, 2021), 74, 75.

⁷² Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 40; Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 41.

⁷³ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 17.

⁷⁴ BVerfG 20, 323, 331.

⁷⁵ Kusur prensibinin anayasal dayanağı olarak Alman Anayasası’nın 1. Maddesinde düzenlenen insan onuru kavramı gösterilmektedir, BVerfG 2009 NJW 2009, 2267, 2289.

⁷⁶ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 14; “Anayasal terminolojiyi dikkate aldığımızda hukuk düzeni için determine bir birey tasavvuru makul bir seçenek olarak gözükmemektedir,” T. Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht- Versuch Einer Zwischenbilanz,” *ZStW* 127, sy. 1 (2015): 10,40,47; Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 3 Kn. 89.

insan onuru ve bu bağlamda gündeme gelen insanın araçsallaştırılması yasağı gibi anayasal kavramları doğrudan etkileyecek bir mahiyet arz etmektedir.⁷⁷

Söz konusu kavramlar sadece teorik tartışmalar değil, doğrudan hukuk uygulamasına yansıyan hususlar da içermektedir. Anayasal bir prensip olarak kusur prensibi, hukuk devleti, kişilik hakları ve anayasal ölçülülük ilkesi bakımından, geniş anlamda ceza hukuku uygulamasında bağlantılı bir şekilde gündeme gelmektedir. İnsan onuru kavramı yaptırım, infaz ve ceza muhakemesi hukuku bakımından yapılan değerlendirmelerde insan haklarına dayalı bir ceza hukuku uygulamasının olmazsa olmaz ilkesel dayanaklarından birine tekabül etmektedir.⁷⁸

B. Ceza Hukuku Perspektifinden Kritiği

1. Kusur Kavramı Dışındaki Ceza Hukuku Kurumları Bakımından Değerlendirme

Ceza hukuku, toplumsal yaşamın huzur, barış ve refah içinde devamı için olmazsa olmaz nitelikteki hukuki değerlerin toplumsal geçerliliğini temelinden sarsan davranışları hukuk devleti ilkesi çerçevesinde en ağır yaptırım biçimi olan ceza yaptırımı ile karşılayan hukuk dalıdır. Sosyal bilimlerde geçerli olan özgür iradesine dayalı olarak kendi davranışları ile kendini şekillendiren, diğer bir ifadeyle *indetermine* olan insan tasavvuru, insanların bizatihi kendilerinde bulunan, tecrübe ettikleri ve diğer insanlarla ilişki kurarken davranışlarını şekillendiren bir idrak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹ Bu idrakin ceza hukuku bakımından da geçerli bir temel kabul teşkil ettiği, ağırlıklı görüş tarafından da benimsenmiştir.⁸⁰

Araştırmalar kapsamında incelenen insan davranışları, bir el hareketi veya düğmeye basmak gibi etik ve duygusal bakımdan nötr olan basit vücut hareketleridir. Buna karşılık, ceza hukuku bakımından değerlendirmeye elverişli zemin teşkil eden hareketler sonuçları oldukça önem arz eden, etik ve duygusal boyutları yüksek iradi

⁷⁷ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 53e.

⁷⁸ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 53f.

⁷⁹ H. J. Hirsch, “Das Schuldprinzip und seine Funktion im Strafrecht,” *ZStW* 106 (1994): 746,764.

⁸⁰ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 39.

kararlara dayanmaktadır. Ceza hukukunu ilgilendiren hareketlere ilişkin kararların yapısı araştırmaların konu edindiği kararlara kıyasla oldukça karmaşık görünmektedir.⁸¹ Bir suç işleme kararında çok sayıda etkenin rol oynadığı karmaşık bir karar alma süreci söz konusudur. Bu durum suç teşkil eden harekete ilişkin karar süreçlerinde çok sayıda hazır bulunma potansiyeli sürecinin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu araştırmaların sonuçlarının ceza hukuku bakımından önem taşıyan hareketler bakımından geçerli kabul edilmesi için etik ve duygusal içerikleri yoğun kararlara dayanan insan davranışlarının tamamen bilincin devre dışı olduğu süreçler tarafından kontrol edildiğinin ortaya konulması gerekmektedir.⁸² Bu bağlamda yapılan araştırmaların ceza hukuku açısından insan fiilleri dikkate alınarak atfedilen kusur prensibine dayalı sorumluluk anlayışından vazgeçilmesini gerekli kılacak sonuçlara ulaştığını söylemek oldukça zordur. Zira ceza hukuku bakımından önem arz eden adli psikiyatri, failin kusuruna ilişkin tespitlerini hâkime hitap eder şekilde, ceza hukuku bakımından geçerli kusur kavramı bağlamında yapmaktadır.⁸³

Nörodeterminist kabulün ceza hukuku bakımından sadece kusur kavramının ıskatı sonucunu doğurmakla kalmayıp, aynı zamanda ceza hukuku tarafından dikkate alınan hareket kavramından başlayarak bütününe tesir edecek sonuçları doğuracağı aşikardır. *Welzel*'in final hareket öğretisi, ceza hukuku bakımından ehemmiyet arz eden davranışın, insan iradesi tarafından bir amaç doğrultusunda yönlendirilen davranış olduğunu kabul etmektedir. Hareket kavramının kurucu unsurlarından biri, insan iradesi tarafından yönlendirilebilmesidir. İnsan hareketini doğadaki diğer “kör” nedensel süreçlerden ayıran final şekilde iradi olarak yönlendirilebilen bir nedensel süreç olmasında açıklamasını bulmaktadır.⁸⁴ Keza, kişisel haksızlık öğretisi bakımından, failin fiili gerçekleştirdiği

⁸¹ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 112; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 100,101; N. Nedopil, “Der Freie Wille und die Schuldfähigkeit aus der Perspektive des Forensisch-Psychiatrischen Gutachters,” içinde *Der freie Wille und Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften*, ed. T. Stompe ve H. Schanda (Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010), 219.

⁸² Reinhard, “Wonach sollen wir wissen? İçinde Hirnforscher fragen nach ihrer Frage,” 156; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 113.

⁸³ Nedopil, “Der freie Wille und die Schuldfähigkeit aus der Perspektive des forensisch-Psychiatrischen Gutachters,” 218.

⁸⁴ Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 2 Kn. 95.

haksızlığın kurucu unsurlarından biri olan hareketin haksızlığı ve haksızlığın manevi unsuru olan kast da bu bağlamda tanımlanmaktadır. İnsan iradesinin insan davranışlarında yönlendirici etkisinin bir yanılsmadan ibaret kabul edilmesi ise gerçekleşen haksızlığın subjektif açıdan failin eseri olarak görülmesi ve ona isnat edilmesinin temeli bir yanılsmaya dayandırılmış olacaktır.⁸⁵

Keza teleolojik perspektiften bakıldığında, ceza hukuku bakımından⁸⁶ ehemmiyet arz eden davranışı hukuki değerleri tanımayan/hukuki değerlere saygı göstermeyen davranış olarak tanımladığımızda da durum değişmeyecektir.⁸⁷ Bu perspektiften, failin fiili ile hukuki değerleri tanımadığını/ onlara saygı göstermediğini ortaya koyması gerekmektedir. Söz konusu failin fiilinin sosyolojik iletişimsel boyutu, ancak failin kendi iç dünyasında hukuki değeri tanımayan iradesinin fiili ile anlaşılabilir ve algılanabilir bir biçimde üçüncü kişi perspektifinden de ortaya koyması ile mümkün olacaktır. Bu iradi etki bir illüzyondan ibaret ise, hukuki değeri tanımayan davranışın faile subjektif olarak isnadı mümkün olmayacaktır.⁸⁸

Nörodeterminist kabul, ceza hukukunda yer alan irade özgürlüğü temelinde kurgulanmış birden fazla kurumun anlamını yitirmesi sonucunu doğuracaktır. Bunlardan biri de gönüllü vazgeçme kurumudur. Zira gönüllü vazgeçmenin fail hakkında uygulanabilmesi için gerekli unsurlardan biri, vazgeçmenin failin otonom bir motivasyona dayalı olarak özgür iradesiyle aldığı bir karar olmasıdır.⁸⁹ İnsan davranışlarının dayandığı kararları, fizikokimyasal süreçlere dayalı bilincin devrede olmadığı deterministik bir süreç olarak tanımladığımızda, TCK m. 36 bağlamında gönüllü bir vazgeçmeden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Vazgeçmenin ya dışsal zorlayıcı faktörlere ya da içsel zorlayıcı faktörlere dayandığı kabul edilmiş olacaktır.⁹⁰

⁸⁵ Hillenkamp, "Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz," 43.

⁸⁶ Dursun, *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Ceza Hukukunda Hareket Kavram ve Terimi*, 267 - 69.

⁸⁷ Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 2 Kn. 178.

⁸⁸ Söz konusu yaklaşımın kabulü halinde, ceza hukuku bakımından genel olarak isnadiyetin yeni bir temellendirme ihtiyacı duyacağı vurgulanmaktadır G. Detlefsen, *Grenzen der Freiheit- Bedingungen des HFreiheit-Perspektive des Schuldprinzips* (Duncker & Humblot, 2006), 336.

⁸⁹ Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 9 Kn. 57.

⁹⁰ Hillenkamp, "Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz," 44.

Tek taraflı bir nörodeterminist yaklaşım, suç siyaseti bakımından da temel kabullerin geçerliliğine ilişkin önemli sorular ortaya koymaktadır. Ceza normunun uyarı fonksiyonu, toplumsal bakımdan bireylerin davranışlarını yönlendirici etkisi ve ceza normunun uygulanması ile bireylerde pekişecek olan norma uygun davranma bilinci, suç politikasına ilişkin temel kabullerden biridir. Söz konusu temel kabul, toplumdaki bireylerin normun haksızlık içeriğini kavrayıp, yine normun içerdiği ceza yaptırımını da dikkate alarak davranışlarını yönlendirebilmelerine dayanmaktadır. Eğer bireylerin davranışları nöro kimyasal süreçlere bağlı tamamen deterministik şekilde işleyen karar alma süreçlerinin bir sonucu ise, normdan sapan davranış ya da norma uygun davranış, bireylerin kendi özgür iradeleri ile etki edebildikleri bir süreç teşkil etmeyecektir. Bu dinamik, çok belirleyen dayalı nörolojik süreçte ceza normu ve uyarı fonksiyonunu insan davranışlarına etki eden bir etken olarak kabul etmemiz, nörodeterminizm perspektifinden somut olaydaki şartlarda mevcut epigenetik olarak önceden belirlenmiş karaktere sahip failin davranışının *determine* oluşunu değiştirmeyecektir. Bu durumda, normun uyarı fonksiyonun ve cezanın infazının genel önleyici fonksiyonun (*generell präventive Funktion*) suç politikası bakımından gerekçelendirilmesi oldukça zorlaşacaktır.⁹¹

Nörodeterminist yaklaşım, insanın özgür irade sahibi olduğu kabulünde temel gerekçesini bulan kusura dayalı ceza hukuku anlayışının pozitif bilimsel bir dayanağı olmadığını ifade ederek, sadece suç politikası açısından gerekçelendirilebilir, cezanın infazının amacına odaklı bir ceza hukukunun (*Zweckstrafrecht*) savunulmasının mümkün olduğu sonucuna varmaktadır.⁹² Fakat nörodeterministik yaklaşımın çıkarımları, cezanın infazı odaklı yaklaşımlar bakımından da önemli açmazlara sebep olmaktadır. Öncelikle, genel ve özel önleme amacı, failin gerçekleştirdiği haksızlık ve bu haksızlıkta gündeme gelen kusuruna göre belirlenmiş bir cezanın infazında dikkate alınmaktadır.⁹³ Özgürce bir seçim yapma imkânının varlığı düşüncesi, insanın sorumluluk duygusunun psikolojik bir

⁹¹ Hillenkamp, "Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz," 45.

⁹² Hillenkamp, "Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz," 58, 59; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 79-81; Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 52f.

⁹³ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 78, 86.

dayanağını oluşturmaktadır. Norma uygun veya normdan sapan davranışının kendi özgür iradesine dayanan bir karara değil, bilincinin etkili olmadığı nörokimyasal süreçlere dayalı dinamik determinasyonun bir sonucu olduğu düşüncesi kabul edildiğinde, insan sorumluluk duygusunu kaybedecektir.

Ceza hukukunun toplumsal psikoloji perspektifinden temellendirilmesinde bireylerden davranışlarını hukuka uygun bir şekilde gerçekleştirmeleri beklentisi yatmaktadır. Failin ceza normu ihlal ettiğinde hüsrana uğrayan norma uygun davranış beklentisi failin cezai sorumluluğun gerekçesidir. Ceza Yaptırımı bu bağlamda toplumsal bakımdan sarsılan normların geçerliliğine olan inancın yeniden temini temelinde gerekçelendirilmektedir. Failin özgür iradesinin bulunmadığı kabul edilirse ceza yaptırımı,⁹⁴ rasyonel ve psikolojik geçerliliğini yitirecektir. Ancak fail özgür iradesi kapsamında kendi davranışlarını yönlendirebilme bilincine sahipse, cezanın geleceğe yönelik sonuçları olan genel önleme ve özel önleme fonksiyonları gerektiği gibi icra edebilecektir.⁹⁵ Katı nörodeterminist yaklaşımın genel geçerli bir toplumsal kabul haline dönüşmesi durumunda, normlar bir determinant olarak bireylerin norma uygun davranması noktasında motive edici etkisini de yitirecek ve nörodeterminist kabul sadece cezanın amacına odaklı bir ceza hukuku bakımından da kendi içinde çelişkili sonuçlara yol açacaktır.⁹⁶

2. Kusur Prensibi Bakımından Değerlendirilmesi

İnsanın hareketlerini kendi özgür iradesine dayalı tercihleri doğrultusunda yönlendirme kabiliyeti olduğunun kabulü, modern ceza hukukunun başvurduğu yaptırım türü olan cezanın hem makul bir biçimde gerekçelendirilmesinde (Strafbegründungsschuld)⁹⁷ hem de uygulanacak cezanın miktarının belirlenmesinde

⁹⁴ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 101; Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 290.

⁹⁵ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 349, 350.

⁹⁶ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 116; Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz,” 66.

⁹⁷ Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 6 Kn. 3; J. Wessels ve W. Beulke, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, 42. Bası (C. F. Müller, 2012), § 10 Kn. 398; Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch Einer Zwischenbilanz,” 47; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında veya Varlığında Hata*, 37.

(Strafzumessungsschuld)⁹⁸ merkezi bir rol oynayan kusur ilkesinin önemli bir dayanağını teşkil etmektedir.⁹⁹

Kusur, modern ceza hukukunda fail ile cezaya değer haksızlık teşkil eden davranış arasında kişisel isnadiyet ilişkisi kurulabilmesini mümkün kılan normatif bir değerlendirmeye tekabül etmektedir.¹⁰⁰ Failin haksızlık bilinci kusurun bir parçasıdır.¹⁰¹ Fakat kusurun tipiklik kastı ile olan dolaylı ilişkisinin bir sonucu olarak, tipiklik kastının varlığı durumunda, aksini düşündürecek makul bir şüphe olmadıkça, karine olarak kusurun varlığı kabul edilmektedir. Normatif kusur kavramı, modern ceza hukuku bakımından cezai sorumluluğun kurulmasında ve sınırlandırılmasında çok daha fazla anlam ihtiva etmektedir. Failin cezaya değer haksızlık teşkil eden fiilinden dolayı hakkındaki kınama yargısı olarak kusur kavramı, haksızlığın kişisel olarak faile yüklenebilmesinin gerekçesi olarak kabul edilmektedir. Failin cezai sorumluluğu, kural olarak, kasten ceza normuna aykırı davranışı¹⁰² ile gerçekleştirdiği cezaya değer haksızlık ve bu haksızlığı karşılayan (örten) kusuruna bağlı olarak söz konusu olmaktadır.

Failin gerçekleştirdiği haksızlıktan sorumlu tutulabilmesi için, davranışının norma aykırı olduğunu kavrayabilmesi ve davranışını norma uygun bir biçimde yönlendirebilmesi gerekir. Diğer bir ifadeyle, ceza normunun insan davranışları üzerinde yönlendirici/motive edici etkisi bakımından insan muhatap olma kabiliyetini haiz olmalıdır.¹⁰³ Aksi takdirde failin gerçekleşen haksızlık bakımından cezai sorumluluk

⁹⁸ Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 6 Kn. 3; Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 54; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata*, 37.

⁹⁹ G. Ege, “Das Strafrecht und die Hirnforschung,” *ZStrR* 135 (2017), 299, 302.

¹⁰⁰ J. Kaspar, *Strafrecht Allgemeiner Teil* (Nomos, Baden-Baden, 2023), § 5 Kn. 339; M. Koca ve İ. Üzülmöz, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler* (Seçkin Yayıncılık, 2024), 314; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 33; Failin gerçekleştirdiği haksızlık bağlamında iradesinin “oluşum şartları” belirlenecek ve buradan çıkacak sonuç dayanak alınarak, failin gerçekleştirdiği haksızlık sebebiyle şahsen “muaheze” edilmesi gerekip gerekmediğine ilişkin yargıyı ihtiva eden kusur, “iradenin oluşumunun kınanabilirliğini” ifade etmektedir. Bu bağlamda kusur, bir sorumluluk “tetkikidir” İ. Özgenç, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler* (Seçkin Yayıncılık, 2025), 458, 460; M. E. Artuk vd., *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler* (Adalet Yayınevi, 2023), 582.

¹⁰¹ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 17, 19.

¹⁰² Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 43, 44.

¹⁰³ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 36; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata*, 56, 57.

öznesi olarak değerlendirilebilmesi mümkün değildir. Kıta Avrupa'sında modern anayasal devlet tasavvuru bakımından kusur prensibi, bu bağlamda failin en ağır yaptırım şekli olan cezaya tabi tutulabilmesini meşrulaştıran temel gerekçelerden biridir.¹⁰⁴ Özgürlüğün bir yanılsama olduğu kabul edildiğinde, *Hillenkamp*'ın da vurguladığı gibi, normatif olarak pragmatist bir yaklaşımla “*kurgulanmış bir özgürlük devletin müdahalesi için yeterli bir gerekçe değildir. Birinci şahıs olarak fail perspektifinde geçerli bu kurgunun, üçüncü şahıs perspektifinden bir yanılsama olduğu ifşa edildiğinde, illüzyon etkisini yitirecektir*”¹⁰⁵.

Her ne kadar kanunilik prensibi gibi anayasada yer alan bir normun doğrudan konusunu teşkil etmese de, kusur prensibi hukuk devleti prensibi, insanın kendi davranışlarından sorumlu olması anlamına gelen ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi (Anayasa m. 38)¹⁰⁶, sorumluluk öznesi olarak insanın kendi davranışları ile kendini ve

¹⁰⁴ Anayasa Mahkemesi, failin kusurlu olarak kabul edilebilmesi için kişinin irade özgürlüğüne sahip olması gerektiğini belirtmektedir, Mahkeme, irade özgürlüğü bulunmayan veya önemli derecede azalmış kişilerin, kusur yeteneklerinin bulunmaması veya önemli derecede azalması sebebi ile farklı kurallara tabi tutulmasını, diğer bir ifade ile cezalandırılmamasını eşitlik ilkesine aykırı bulmamaktadır; “Ceza hukukunda kusur yeteneğinin temel unsuru olan irade serbestisi tam olan kişiler, irade serbestisi bulunmayan, işlediği fiilin hukuki anlam ve sonuçlarını algılayamayan veya bu fiille ilgili olarak davranışlarını yönlendirme yeteneği önemli derecede azalmış olan akıl hastaları ile bu derecede olmamakla birlikte işlediği fiille ilgili olarak davranışlarını yönlendirme yeteneği önemli derecede azalmış olan ve dolayısıyla kısmen irade serbestisi bulunan kişiler aynı hukuksal durumda bulunmadıklarından bunların farklı kurallara tabi tutulmalarında eşitlik ilkesine aykırı bir yön bulunmamaktadır” AYM E 2019/37, K. 2019/87, T. 14/11/2019; Kusur prensibinin anayasal dayanağı olarak Alman Anayasası'nın 1. maddesinde düzenlenen insan onuru kavramı gösterilmektedir, BVerfG, NJW 2009, 2267, 2289; Kusurun özellikle cezayı ve cezanın miktarını sınırlayan fonksiyonun, insan onuru kavramı ile genel olarak kişi özgürlüğü ve kişilik haklarında dayanağı bulunduğu kabul edilmektedir, Kaspar, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 2 Kn. 20. Kusur prensibinin, özellikle Anayasa m. 38 ve TCK m. 20 birlikte değerlendirildiğinde, anayasal bir temel ilke olduğu yönünde bkz. Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 301.

¹⁰⁵ T. Hillenkamp, “Das Limbische System: Der Täter Hinter dem Täter?,” içinde *Neue Hirnforschung – Neues Strafrecht?*, ed. T. Hillenkamp (Nomos, 2006), 85,102; Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch Einer Zwischenbilanz,” 49; Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 40.

¹⁰⁶ TCK m. 20'de, Anayasa m. 38'deki bu ibareyi tekrarlamakta; “Kimse başkasının fiilinden dolayı sorumlu tutulamaz” diyerek ceza sorumluluğunun şahsiliği kavramına belirli bir ölçüde açıklık getirmektedir. Ceza sorumluluğunun şahsiliği ilkesi, failin kusurlu olduğu ve eylemi ile nedensellik bağı içinde bulunan neticelerden sorumlu tutulabilmesi olarak anlaşılmaktadır, Y. Ünver, “YTCK'da Kusurluluk,” *CHD (Ceza Hukuku Dergisi)*, sy. 1 (2006): 43, 44; Aynı bağlamda, kusur ilkesinin kusurdan daha geniş bir anlam taşıdığı; kusur ilkesi ile uyumlu bir şekilde cezai sorumluluğun varlığı için failin eylemi gerçekleştiren kişi olduğunun ispatlanması, eylemin bir ceza normunu ihlal etmesi, failinin sorumlu tutulabilecek durumda olması, diğer bir ifadeyle “eylemin ona objektif ve sübjektif olarak isnat” edilebilir olmasının gerekli olduğu belirtilmektedir. K. Doğan, *Ceza Muhakemesinde Kuşkudan Sanık Yararlanır İlkesi* (Seçkin Yayıncılık, 2022), 167.

kaderini şekillendirmesi olarak tanımlanan kişilik hakkı (Anayasa m. 17) ve yine özellikle kişilik hakkı ile içerik olarak bağlantısı bulan insan onuru kavramının bir yansıması olan insanın araçsallaştırılması/obje olarak değerlendirilmesi yasağı bağlamında temellendirilmektedir. Anayasa m. 17'deki, hiç kimsenin “insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya... tabi” tutulamayacağı ibaresi, doğrudan insan onuru kavramının bir yansıması olarak, cezanın temellendirilmesi ve miktarının belirlenmesinde kusur prensibinin bir dayanağını teşkil etmektedir.¹⁰⁷

Fiili ile gerçekleştirdiği haksızlık sebebiyle fail hakkında gündeme gelen kusur yargısı, cezai sorumluluğu bakımından sınırlayıcı bir etkiye sahiptir. Failin kusur yeteneğini kaldıran veya etkileyen nedenler (TCK m 31- 34) ile fail hakkındaki kusur yargısını kaldıran mazeret nedenleri, hem kusur kavramı altında suç dogmatığının konularını teşkil etmekte hem de ceza kanunlarında yer almaktadır. Failin cezai sorumluluğunu azaltan veya kaldıran nedenler somut olayda gündeme gelirse dikkate alınmaktadır. Kusur yeteneğini azaltan veya kaldıran nedenler somut olayda gündeme gelmezse, yetişkin, ahlaki açıdan olgun ve ruhsal açıdan sağlıklı bir bireyin potansiyel olarak normun haksızlık içeriğini anlama ve buna uygun bir şekilde hareket edebilme yeteneğine sahip olduğu kabul edilmektedir. Böylelikle, insanın özgür bir iradeye sahip olduğu noktasındaki toplumsal ortak bilinç ceza hukukunda da yansımasını bulmaktadır.¹⁰⁸ Ancak kusur yeteneği bakımından aksini düşündürecek bir durum varsa, ceza sorumluluğuyla sınırlı olarak kusur yeteneğinin ortadan kalkması veya azalması gündeme gelecek, aksi takdirde failin kusur yeteneğinin var olduğu kabul edilecektir.¹⁰⁹ Adli bilimler bakımından, somut olarak fiili gerçekleştirdiği anda failin başka türlü davranma olanağının (*Anders-Handeln-Können*) varlığının ispatlanması mümkün görünmemektedir.¹¹⁰ Bu sebeple isabetli olarak, kusur kavramının içeriğine ilişkin

¹⁰⁷ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 53 e, 53 f.

¹⁰⁸ Wessels ve Beulke, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 10 Kn. 397; Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 6 Kn. 59.

¹⁰⁹ Hirsch, “Das Schuldprinzip und seine Funktion im Strafrecht,” 749,750.

¹¹⁰ Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 33,34; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında veya Varlığında Hata*, 68.

ampirik-normatif açıklamaların ağırlık kazandığı görülmektedir.¹¹¹ Bu bağlamda, ceza hukuku bakımından geçerli kişi tasavvurunda, aksini düşündürecek bir neden olmadıkça, insanın potansiyel olarak ceza normunun içeriğini anlama, normun yasakladığı veya emrettiği davranışın haksızlık içeriğini kavrama ve davranışlarını buna uygun yönlendirme yeteneğine sahip olduğu kabul edilir. Fail cezaya değer haksızlığı¹¹² gerçekleştirdiğinde, ifade ettiğimiz potansiyel dahilinde norma uygun davranışta bulunabilecek yetenek ve imkana sahip olmasına rağmen bunu kullanmayıp norma aykırı davranış göstererek cezaya değer haksızlığı gerçekleştirmeyi kendi iradesi ile tercih etmiştir. Bu sebeple kınanmaktadır.¹¹³

Katı, tek taraflı nörodeterministik yaklaşım kabul edildiğinde, davranışları beyinde gerçekleşen fizikokimyasal süreçlere dayalı çok etmenli dinamik determinizmin etkisindeki insan, “irade ettiği davranışı gerçekleştiren değil, gerçekleştirdiği davranışı” irade ettiğini düşünen bir canlı olarak kabul edilmektedir. Söz konusu yaklaşım, insan davranışlarında irade özgürlüğüne bir alan bırakmamaktadır. Bu da insan iradesinin özgür olduğu kabulü ile temellendirilen kusur kavramının geçerliliğini yitirmesi anlamına gelecektir.¹¹⁴

Kusur prensibi, failin gerçekleştirdiği haksızlıktan kınanabildiği ölçüde sorumlu olmasını sağlayarak, bireylerin cezalandırılması bakımından anayasal (Anayasa m. 13)

¹¹¹ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 120, 121; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*; Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 52; R. Merkel, *Willensfreiheit und rechtliche Schuld*, 2. Bası (Nomos Verlag, 2014), 116, 117.

¹¹² Alman literatüründe kullanılan Strafwürdigkeit ve Strafwürdiges Unrecht (cezaya değerlik/cezaya değer haksızlık) kavramları, norm teorisi bakımından, özellikle davranış normunun belirleyici fonksiyonu bağlamında (Bestimmungsnorm), cezaya değer davranışın suç tipinin altında yatan davranış normunu ihlal etmesi dolayısıyla cezaya değer olmasını ifade etmektedir. Alman ceza hukuku literatüründe suç kavramı kusurluluğu da kapsamaktadır. Bu sebeple, cezaya değer davranış failin yöneldiği suç tipinin altında yatan davranış normunu ihlal ettiğini belirtmek için cezaya değer haksızlık kavramı kullanılmaktadır. Kavrama ilişkin norm ve haksızlık teorileri bakımından açıklamalar için bkz. H. Çataklı, “Cezaya Değer Haksızlığın Formel Tespitinde Parça Hareket Teorisi ve Hukukumuz Bakımından Uygulanabilirliği,” *TAAD (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi)* 14, sy. 55 (2023): 26-31; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 47-51; Özgenç, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 458; Artuk vd., *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 582.

¹¹³ Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz,” 47; Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 35.

¹¹⁴ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 115; Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz,” 56, 57.

ölçülülük prensibinin belirlenecek ceza yaptırımında dikkate alınmasını mümkün kılan kavramlardan biridir (TCK m. 61/1-f).¹¹⁵ Kusur, failin cezai sorumluluğunun belirlenmesinde geçerliliğini yitirmiş bir kavram olarak değerlendirildiğinde, cezanın belirlenmesinde artık kişisel isnadiyet söz konusu olmayacaktır. Sadece failin fiili ile gerçekleştirdiği suç tipi bağlamında kendisine objektif olarak isnat edilebilen tipik neticeye göre cezaya değer haksızlık dikkate alınarak ceza belirlenecektir. Kusur prensibi, yine cezanın infazının genel ve özel caydırıcı etkisi bakımından, devletin ve toplumun menfaatleri arasında zor kullanma yetkisine sahip devlet karşısında fail hakkında hükmedilebilecek ceza yaptırımının şekli ve miktarında sınırlayıcı bir fonksiyon görerek¹¹⁶ bireyin korunmasına hizmet etmektedir. Failin kişisel olarak norma aykırı davranıştan uzak durması, yeniden hukuki değerlere saygılı bir birey haline gelmesi ve toplumda diğer bireylerin ceza normuna aykırı davranışlardan uzak durması¹¹⁷ cezanın infazının geleceğe dönük fonksiyon icra eden sonuçlarındandır. Kusur prensibinin sınırlandırıcı etkisi olmadığı takdirde,¹¹⁸ özgürlük ve güvenlik dengesinde güvenlik lehine orantısız bir durum ortaya çıkacak ve bireyin toplumsal menfaatler bakımından araçsallaştırılması tehlikesi doğacaktır.¹¹⁹

Özgür iradeye alan bırakmayan indirgemeci nörodeterministik kabulün sonucu olarak, insan davranışlarını nörokimyasal süreçlere bağlı deterministik bir olgu olarak kabul ettiğimizde, insanı davranışlarının öznesi olarak görmek mümkün olmayacaktır. İnsanın deterministik olarak belirlenen süreçlere dayalı olarak işleyen, beyninin kararlarını kendi kararı sanarak uygulayan bir varlık olarak kabulü gerekecektir. Bu

¹¹⁵ B. Akbulut, *Ceza Hukuku Genel Hükmeler*, 11. Bası (Adalet Yayınevi, 2024), 1224, 1228, 1229.

¹¹⁶ B. D. Meier, *Strafrechtliche Sanktionen*, 4. Bası (Springer, 2015), 166.

¹¹⁷ Meier, *Strafrechtliche Sanktionen*, 22, 24.

¹¹⁸ Cezanın belirlenmesinde cezanın amacı bakımından kabul edilen karma teori içerisinde gündeme gelen önleyici yaklaşımlarla kusur prensibi bakımından gündeme gelen çelişkinin giderilmesinde, hâkimin kanuni sınırlar içerisinde, failin kusuru ile orantılı olan bir aralıkta cezayı belirleme konusunda takdir hakkına/takdir marjına sahip olduğunun kabulü (Spielraumtheorie) hâkim öğretiyeye tekabül etmekte ve bu teori kapsamında kusurun sınırlayıcı bir fonksiyonu bulunmaktadır, Meier, *Strafrechtliche Sanktionen*, 167.

¹¹⁹ Merkel, *Willensfreiheit und Rechtliche Schuld*, 122 - 24.

kabul, sosyal bilimler açısından, toplumsal davranış beklentileri bakımından muhatap ve sorumluluk öznesi insan tasavvurunun tamamen değişmesine neden olacaktır.¹²⁰

Hukuk düzeni, normların muhatabı olan insanlardan davranışlarını hukuka sadakat içerisinde gerçekleştirmeleri beklentisine dayanmaktadır. İnsanın norma muhatap olabilmesi, normun içeriğini anlayıp ona uygun bir şekilde davranışlarını yönlendirebilmesini, diğer bir ifadeyle norma dayanan bir motivasyonla davranışlarını gerçekleştirebiliyor olmasını gerektirir. İnsan tasavvurundaki bu değişim insan ve insan davranışını diğer pozitif bilimsel olgular gibi bilimin objesi ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak sosyal bilimler bakımından toplumsallığın bir objesi olarak değerlendirme tehlikesini barındırmaktadır. İnsanı özne yapan, davranışlarından sorumlu tutulabilmesidir. Fakat salt sorumlu tutulmak bu tasavvurun kabulü için yeterli değildir. Kusur prensibi aynı zamanda insanın neden sorumlu tutulduğunun en temel gerekçesini teşkil etmektedir. Söz konusu prensibin artık geçerli olmadığını kabul ettiğimiz takdirde, insanı davranışlarından sorumlu tutmamızın makul bir gerekçeye dayanması gerekmektedir.¹²¹ Bir insanı zaten başka türlü davranma imkânı bulunmadığı kabul edilen bir davranış için sorumlu tutmak, açıklanması güç bir paradoksu beraberinde getirmektedir.¹²²

V. NÖRODETERMINİST YAKLAŞIMLARIN CEZA HUKUKUNDA KABUL EDİLEN KUSUR KAVRAMINA ETKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

Ceza hukuku bağlamında sorumluluk ve irade özgürlüğü meselesine ilişkin tartışmalar öteden beri literatürde yer almaktadır. Fakat bu başlık altında, özellikle çalışmada yer verilen nörolojik çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçlarına dayanılarak

¹²⁰ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 16; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 99; N. Göktürk, *Haksızlık Yanılgısının Ceza Sorumluluğuna Etkisi* (Seçkin Yayıncılık, 2016), 25; Yazarlar genel olarak kusurluluğu izah ederken potansiyel hukuka uygun davranma imkânı tanımını kabul ettiklerini düşündüren ifadeler kullanırken kusurun konusu başlığı altında “başka türlü davranma imkanının” varlığı (Anders-Handlen-Können) temelinde kusuru tanımlamışlardır, Koca ve Üzülmüş, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 315.

¹²¹ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld”; “Bu bağlamda bir dilemma ile karşılaşıyoruz: Adalet ya birinin elinde olmayan şeyler için bir bedel ödemesini yasaklamakta ya da adalet yapılmış bir haksızlığın düzeltilmesini yasaklamaktadır” Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 304.

¹²² Çataklı, “Sosyal Etik Bir Değerlendirme Olarak Cezai Sorumluluk ve Mevcut Hareket Teorileri Bakımından Ceza Hukukunda Yapay Zekânın Fail ve Sorumluluk Öznesi Olarak Değerlendirilmesi,” 531,532.

yapılan nörodeterminist yorumların dikkate alındığı agnostik-indeterminist ve agnostik-determinist kusur yaklaşımlarından önemli görülen birkaçına yer verilerek nörolojik araştırmaların kusur kavramının ceza hukuku literatüründeki gelişimine etkisi belirli bir ölçüde ortaya konulması ve bir sonraki başlıkta yer alan genel değerlendirmede tercih edilen tutumun literatürdeki konumunun anlaşılması hedeflenmektedir.

A. Pragmatist Sosyal Kusur Yaklaşımı (*Schreiber*)

Schreiber agnostik ve indeterminist bir bağlamda, özgür irade olgusunun bilimsel açıdan ispatlanamadığını dikkate alarak geliştirdiği “sosyal pragmatist kusur” kavramı bakımından kusur; failin, somut olayda başka türlü hareket edebilecek olmasına değil, ortalama/normal (*durchschnittlich*) bir insanın, failin bulunduğu içsel ve dışsal koşullar altında norma uygun davranışı gösterebilecek olmasına dayandırmaktadır.¹²³ Başka türlü davranma imkanı, indeterminist perspektifin tesadüfi dünyasında değil, determinist bir sistem içerisinde, failin davranışının ortaya çıkışındaki etkisini dikkate alarak faile takdir alanı veren bir anlayış zemininde tanımlanmaktadır.¹²⁴ Fail, iradesini makul insan/norm kişi gibi norma uygun bir şekilde şekillendirmediği için kınanacaktır.¹²⁵

Schreiber’in sosyal pragmatist kusur konseptinde en kritik nokta, kişisel bir isnadiyet faaliyeti olan kusur yargısının, failin kendisi dışındaki üçüncü bir ölçü insan dikkate alınarak belirlenmesidir. Ortalama makul üçüncü kişi üzerinden failin fiili sebebiyle kınanabilir olduğunun kabulü için, sadece failin fiilini gerçekleştirdiği andaki içsel ve dışsal koşullara tabi olması yeterli olmayacak, bu kişinin bizzatı failin genetiğine, biyolojisine ve özgeçmişine sahip olması gerekecektir ki bu da mümkün görünmemektedir.¹²⁶ Bu durumda, fail dışındaki üçüncü bir kişi ile failin kendisini kıyaslayarak varılan kusur yargısının failin kendi kişiliği ile bağı koparılmış olacaktır.

¹²³ H. L. Schreiber, “Ist der Mensch für sein Verhalten rechtlich Verantwortlich?,” *Jahrbuch Wissenschaft und Ethik* 10, sy. 1 (2005): 30; Yıldız, “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları,” 1459.

¹²⁴ Schreiber, “Ist der Mensch für Sein Verhalten Rechtlich Verantwortlich?,” 31.

¹²⁵ H. L. Schreiber, “Was seißt heute strafrechtliche Schuld und wie kann der Psychiater bei Ihrer Feststellung mitwirken?,” *Der Nervenarzt* 48 (1977): 245; Schreiber’in görüşü aslında ceza hukukunda irade özgürlüğü hususunda hâkim olan agnostik tutum çerçevesinde şekillenmektedir, H. L. Schreiber, “Hukuksal ve Psikiyatrik Kategoriler Arasında Adli Rapor,” içinde *Karşılaştırmalı Güncel Ceza Hukuku Serisi 2: Tip ve Ceza Hukuku*, ed. ve çev. Y. Ünver (Seçkin Yayıncılık, 2004), 27, 28.

¹²⁶ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 242, 243.

Diğer yandan, üçüncü kişinin tamamen fail ile aynı ruhsal ve biyolojik özelliklere sahip olmasının mümkün kabul edilmesi halinde ise zaten başkasından değil, bizatihi failin kendisinin bahsedeceğimiz için bir kıyaslama gereksiz hale gelmiş olacaktır.¹²⁷

B. Kusurluluğun Dayanağı Olarak Normatif Etkisine Açık Olma (Roxin/Greco)

Roxin ve *Greco*'ya göre, toplumsal hayatın, insanların karşılıklı olarak birbirlerine özgürlük atfı olmaksızın anlamlı bir şekilde devam ettirilebilmesi mümkün değildir. Bu sebeple, irade özgürlüğünün ampirik olarak kesin bir şekilde ispatı mümkün olmasa da ceza hukuku, onun var olduğu kabulünden yola çıkmalıdır.¹²⁸ Normal bir insanın, normal koşullarda hukuka uygun davranabilmek için gerekli özgürlüğe sahip olduğunun kabulü, toplumsal yaşamın bir gerçekliğidir.¹²⁹ Zorunlu sosyal bir kabul olarak özgürlük, ampirik olarak ispat edilemese dahi ceza hukuku bakımından kabul edilmelidir. Ceza hukuku bakımından özgür iradenin varlığı konusunda agnostik tutum bir gereklilik arz etmekte ve özgürlük, normatif bir olgu olarak insan açısından varlığı kabul edilmelidir.¹³⁰ Bu durumda, önem arz eden husus, normatif bir kavram olarak kabul edilen özgürlüğün insana hangi kıstaslar dahilinde atfedileceğinin belirlenmesi gereklidir. Ampirik açıdan failin somut olayda “başka türlü davranabileceğinin” ispatı mümkün olmadığı için, bu ölçüte dayanan kusurluluk, “şüpheden sanık yararlanır” prensibi sebebiyle her durumda failin kusurunun bulunmadığının kabulüne götürecektir.¹³¹ Bu durumda *Roxin* ve *Greco*'ya göre, kusur kavramının, failin “normatif duyarlılığının varlığına rağmen

¹²⁷ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 240.

¹²⁸ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 41; Benzer bir yaklaşımla, fakat ampirik ve felsefi tartışmaların dışında kalarak, ceza hukukunun iradenin özgür olduğu varsayımından hareket etmesi gerektiği yönünde bkz. Öztürk ve Erdem, *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Güvenlik Tedbirleri Hukuku*, 318.

¹²⁹ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 42.

¹³⁰ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 37, 44, 47.

¹³¹ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 21; Alman ceza hukuku literatüründe “in dubio pro reo” ilkesinin “maddi kusur ilkesinin yargılamaya ilişkin arka yüzü” olarak değerlendiren görüşler mevcuttur. Anayasa m. 38/4’te “Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılmaz” ve CMK m. 223/2-e’de yer alan “Yüklenen suçun sanık tarafından işlendiğinin sabit olmaması” durumunda beraat kararı verilmesinin zorunlu kılınması, kusurun ispatının failin suçluluğun ispatı ile yakından ilgili olması sebebiyle kuşkudan sanık yararlanır ilkesinin kusur bakımından da geçerli olduğu yönünde, Doğan, *Ceza Muhakemesinde Kuşkudan Sanık Yararlanır İlkesi*, 168 - 170.

haksızlığı gerçekleştirmesi olarak”¹³² anlaşılması isabetli olacaktır. Failin kusurlu kabul edilmesi için, fiili gerçekleştirdiği esnada zihinsel ve ruhsal durumu itibarı ile normun hitabını algılamaya hazır durumda, diğer bir ifadeyle, fail için norma uygun davranışa karar verme imkânı psikolojik olarak erişilebilir olması gereklidir. Bununla birlikte, sağlıklı bir yetişkin insanın normal şartlar altında sahip olduğu kabul edilen davranışlarını yönlendirme yeteneği, somut olayda failde mevcut olmalıdır. Bu iki unsurun somut olayda, failin fiilini gerçekleştirdiği anda varlığı durumunda, fail davranışı bakımından normatif olarak özgür kabul edilecek ve gerçekleştirdiği cezaya değer haksızlık bakımından kusurlu olduğu sonucuna varılacaktır.¹³³

Roxin ve Greco, savundukları kusur kavramının ampirik-normatif bir yapı ihtiva ettiğini savunmaktadır. Kusur kavramının ampirik yönünün, failin davranışlarını yönlendirme yeteneğinin varlığının ampirik olarak belirlenebilir olmasından kaynaklandığını belirtmektedirler.¹³⁴ Fakat psikolojik olarak davranışlarını yönlendirme yeteneğinin varlığına objektif ve ampirik bir açıklama getirmemekte; bunu tamamen toplumda bireylerin sübjektif bir gerçeklik olarak kabul edilmesine dayandırmakta ve sübjektif gözleme dayalı bir şekilde gerekçelendirmektedirler.¹³⁵ Böylelikle, savundukları kusur kavramının, agnostik zeminde, tamamen normatif varsayımlara dayanarak varlığı kabul edilen irade özgürlüğüne dayandığının kabulü sonucuna varılmaktadır.¹³⁶

¹³² “unrechtes Handeln trotz normativer Ansprechbarkeit,” Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 36; “Normatif hitap edilebilirliğine karşın haksız bir hareketin yapılması,” Z. T. Kangal, *Ceza Hukukunda Zorunluluk Durumu* (Seçkin Yayıncılık, 2010), 400, 423.

¹³³ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 36, 37.

¹³⁴ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 46.

¹³⁵ Roxin ve Greco, *Strafrecht Allgemeiner Teil I*, § 19 Kn. 38; Normal şartlarda sağlıklı ve yetişkin her vatandaşın hukuka uygun hareket edebileceğine ilişkin kabul doğrudan Ceza Kanunu'nda açıkça düzenlenmese de kusurluluğu ortadan kaldıran hallere ilişkin düzenlemelerin yorumuyla kanuna yansıdığı söylenebilir, Kangal, *Ceza Hukukunda Zorunluluk Durumu*, 410.

¹³⁶ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 251, 252; Kangal, *Ceza Hukukunda Zorunluluk Durumu*, 423.

C. Failin Davranışının Kaynağının Kendisi Olduğunu İdrak Etmesine Dayalı İsnadiyet (*Mosch*)

Mosch, insan davranışlarını inceleyen nörolojik çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçlarına ilişkin yorumların ortaya koyduğu resmin, alternatif davranış imkânının her koşulda ve her zaman var olduğuna dayanan sınırsız bir indeterminist yaklaşımın temellendirilmesinin mümkün olmadığını ortaya koyduğunu ve aynı zamanda bu şekilde tamamen tesadüfe bağlı bir özgürlük kurgusunun, failin kişiliğinden tamamen kopuk olması sebebiyle, kişisel sorumluluğu temellendirmek bakımından yetersiz olduğunu¹³⁷ kabul etmektedir. Bununla birlikte, insan davranışının ortaya çıkışına ilişkin nörolojik çalışmaların ortaya koyduğu tablonun, zorunluluğu vurgulayan çizgisel ve basit nedensellik anlayışına dayalı bir sebep sonuç ilişkisine dayanmadığını, çok faktörlü dinamik determinasyona dayalı çok sayıda etmenin dinamik bir ilişki içerisinde etkili olduğu ve bu sebeple tekrarı ve tahmini mümkün olmayan¹³⁸ bir süreç içerisinde belirlendiğini vurgulamaktadır.¹³⁹ Bu yapı içerisinde insanın kendisini harekete geçiren hatıraların, tecrübelerin veya güdülen hedeflerden hasıl olan güdülerin (davranışı harekete geçiren motivasyon sebepleri) ile kişiliği, de belirleyici bir etmen olarak davranışı ortaya çıkaran etmen varyasyonlarının bir parçasıdır. İnsanın fizyolojik yapısı, mental özellikleri ve epigenetik yatkınlıklarının etkileşim içerisinde olduğu somatik süreçler içerisinde, idrak kabiliyetine sahip bir varlık olarak kendini belirlemektedir/inşa etmektedir. Öncelikle zihinsel olarak kendi kararlarının/ iradesinin etkisini fark etmekte ve sonraki aşamada, fizyolojisinden kaynaklı eğilimleri ya da geçmişinden kaynaklı oluşan davranış motiflerini kabul veya reddederek aldığı kararlarla kendini şekillendirmektedir.¹⁴⁰ *Mosch*, bu yaklaşımının, Kant'ın insanın idrak sahibi olması sebebiyle ancak zihninde bulunan kategorik emirlerin sınırlılıkları içerisinde kendi yasalarını koyma kabiliyetine sahip bir varlık olduğu çıkarımı ile paralel olduğunu

¹³⁷ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 265, 269.

¹³⁸ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 266.

¹³⁹ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 229.

¹⁴⁰ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 314, 315.

savunmaktadır.¹⁴¹ Günlük hayattaki insanın öznel özgürlük algısının, davranışını kendisinin gerçekleştirdiği ve davranışının kaynağı olduğu yönündeki duygusunun bu dinamik determinist yapıya dayandığını belirtmektedir.¹⁴² Nihayetinde, insan davranışının bu nitelikteki determine yapısı, insanın kişiselliği ile özgürlük ve sorumluluk denklemini ortadan kaldırmamakta; tam tersine, salt normatif bir kabulün ötesinde¹⁴³ bizatihi pratik bir gerçekliğe tekabül ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁴⁴

Mosch, özgürlük ve determinizm kavramlarının bağdaştırıldığı kompatibilist¹⁴⁵ bir yaklaşımla agnostik-deterministik bir kusur kavramı kabul etmektedir. Deterministik özgürlük kavramı, hareket özgürlüğü ve kişinin kendisi tarafından tayin edilmesi olgularından teşekkül etmektedir. Bu iki olgunun varlığı, failin cezaya değer haksızlığın ortaya çıkışına sebep olan fiilin kaynağının kendisi olduğunu idrak etmesini netice verecektir.¹⁴⁶

Ceza hukukunda kusur, bir isnadiyet faaliyeti olarak faile sorumluluk atfedilmesini sağlamaktadır. Hukuk faile bir yükümlülük yüklemekte ve yükümlülüğe aykırı davranmasına hukuki sonuçlar bağlamaktadır. Ceza hukukunda kusur, hukuka aykırı davranıştan dolayı failin, hukuka aykırı davranışın kaynağının kendisi olduğunu idrak temesine dayalı olarak sorumlu tutulmasıdır.¹⁴⁷

Failin zihninde ortaya çıkan davranış kararının şekillenmesinde rol oynayan kişisel değerlendirmeleri, geçmiş tecrübeleri ve özgeçmişi sebebiyle edindiği birikimler,

¹⁴¹ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 311; Yetişkin ve sağlıklı bir insan bakımından özgür irade ve sorumluluk öznesi olan insan tasavvurunun “sosyal ve ahlaki şuorumuzun” zorunlu bir sonucu/postulatu olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eden Özgenç, benzer bir şekilde, idrak sahibi insanın “kendisine etkide bulunan sevki tabiipleri, iç dürtüleri kontrol altına alarak, toplumda mevcut hakim değerler ve dolayısıyla, davranış normlarının kendisine yüklediği yükümlülükler doğrultusunda” hareket etmeyi tercih etme noktasında irade hürriyeti olduğunu kabul etmektedir Özgenç, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, 466, 477.

¹⁴² Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 230.

¹⁴³ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 234.

¹⁴⁴ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 228.

¹⁴⁵ Kavramın “Bağdaşırcılık” olarak çevirisi için bkz., Yıldız, “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları,” 1455.

¹⁴⁶ “ben kendim karar verdim,” “bu sürecin şekillendirilmesinde ben belirleyiciydim,” Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 343.

¹⁴⁷ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 344.

kişisel kusur yeteneğinin oluşmasını sağlamaktadır. Fail, zihninde ortaya çıkan kararı gerçekleştirdiği takdirde ortaya çıkacak sonuçları öngörebilmekte ve bunları göz önünde bulundurarak bir sonuca varmaktadır. Bu noktada, failin sınırsız bir şekilde başka türlü davranabilme imkânı yoktur, fakat zihninde beliren davranış veya davranış alternatiflerini gerçekleştirmemeyi tercih edebilmektedir. Söz konusu yapma veya yapmamayı tercih edebilme anlamında kararlarını yönlendirme yeteneği, faile davranışı üzerinde hakimiyet kurabildiği duygusunu vermekte ve hareket özgürlüğü sağlamaktadır. Bu durum, failin ceza hukuku bakımından sorumlu tutulması, diğer bir ifade ile ceza hukuku açısından kendisine kusur atfedilmesi için gerekli normatif çıkarımın gerekçelendirilebileceği yeterli ampirik zemini sağlamaktadır.¹⁴⁸ Fakat esnek bir nörodeterminist yorum zemininde oldukça makul bir şekilde gerekçelendirilen bu yaklaşımın, *Roth* ve *Singer*'in katı ve indirgemeci nörodeterminist tasavvuru bağlamında savunulmasının mümkün olmadığını belirtmek gerekmektedir.

VI. DEĞERLENDİRMEMİZ

İnsan davranışını, mevcut bilimsel yöntemlerle elde edilmiş ve henüz yeterli olmadığı nörolog araştırmacılar tarafından da açıkça ifade edilen¹⁴⁹ nörobilimsel bilgi düzeyine dayanan indirgemeci bir bakış açısıyla tamamen nörodeterministik bir süreç¹⁵⁰ olarak kabul etmek, indirgemeci materyalist bir bakış açısı olarak değerlendirilmelidir. Öznellik ve bilinç gibi, insanı ve insan davranışını açıklamak bakımından anlaşılması elzem fenomenlerin doğasının mevcut nörobilimsel yöntemlerle anlaşılması mümkün olmadığı gibi, gelecekte de nörolojik araştırmaların tek başına yeterli olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu zihinsel fenomenlerin açıklanabilmesi için pozitif bilimsel, sosyal ve kültürel boyutların tamamını içine alan kapsayıcı bir tasavvura ihtiyaç duyulacağı açıktır.¹⁵¹

¹⁴⁸ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 344.

¹⁴⁹ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” s.? Ege, “Das Strafrecht und die Hirnforschung,” 306, 307.

¹⁵⁰ Duttge, “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld,” 30.

¹⁵¹ “Beyin araştırmalarının düşünsel birikiminin öznelğin ve bilincin doğasını açıklamak, doğal fonksiyon yapısını anlayarak fenomenlerin tamamen kavranmasını sağlamak için yeterli olmadığına inanıyorum.” Bu fenomenlerin tatmin edici bir biçimde açıklanabilmesi, beyin araştırmaları ile gözlemlenen

İnsan, normatif bakımdan değerlendirildiğinde, kavrama, somut ve soyut düşünme, geleceğe yönelik akıl yürüterek tahminlerde bulunma, tetkik etme ve kuramsal düşünebilme kabiliyetlerine sahiptir. Bu da onun, ceza normunun haksızlık içeriğini kavrayarak ve norm ihlali durumlarında karşılaşılabilecek ceza yaptırımını dikkate alarak davranışlarını düzenleyebilme kabiliyetinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. İnsanın genetik mirası ve içinde büyüdüğü sosyal çevrenin, karakterinin şekillenmesinde etkisi deneysel olarak ortaya konmuştur. Ancak yukarıda belirttiğimiz kabiliyetler dahilinde yaptığı seçimler, diğer bir ifade ile içinde bulunduğu koşullara karşı reaksiyonu da karakterini yıllar içinde şekillendirmektedir. Her somut olay bakımından, idrak ve tetkik kabiliyetine dayalı olarak, normun çağrısı bakımından muhatap olma kabiliyeti potansiyel olarak mevcuttur. Bu potansiyelini kullanmayıp ceza normuna aykırı bir davranış gerçekleştirdiği takdirde, kınanabilecek ve şartları varsa gerçekleştirdiği haksızlık kendisine bireysel olarak isnat edilebilecektir.¹⁵² Burada, irade ve sorumluluk üzerine *Schopenhauer*'den, kendisi aslında determinist olan *Herzberg*'in yaptığı alıntıda yer verdiği “*insan olmuş olandan farklı davranamazdı*” ancak “*başka birisi olsaydı ve karakterini norma sadık bir biçimde şekillendirmiş olsaydı hukuka uygun davranış mümkün olurdu*” ifadelerinin, özgür bir iradeye sahip olduğumuza ilişkin olarak üzerinde durulmaya değer olduğunu düşünmekteyiz. *Herzberg*, bu alıntıyla insanın kendi karakterinin iyi ya da kötü olması sebebi ile sorumlu olduğunu ifade ederek, davranışının insanın kendisine isnadını gerekçelendirmektedir.¹⁵³ Bu bağlamda, aslında bu görüşü, katı ve indirgemeci nörodeterminist tezlerle çelişmektedir.¹⁵⁴ Fakat insanın karakterinin şekillenmesinde kendi tercihlerinin etkisine dikkat çekerek önemli bir hususu dile

fonksiyonel yapıyla birlikte “öznelliğin ve bilincin sosyal ve kültürel temellerini de dikkate alan bir çerçeve teoriye ihtiyaç vardır,” Prinz, “Neue Ideen Tun Not,” 87,88.

¹⁵² Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 344.

¹⁵³ Herzberg'ten aktaran bkz. Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch Einer Zwischenbilanz,” 202; Schopenhauer'in sözlerinin karakter kusuru yaklaşımı bağlamında ele alınarak “ampirik rasyonel bir ceza hukukunun temeli olarak işlev göremeyeceğine ilişkin” eleştiri için bkz. Kangal, *Ceza Hukukunda Zorunluluk Durumu*, 415; Fakat söz konusu yaklaşımın, nörolojik çalışmaların ortaya koyduğu insan davranışının ortaya çıkışındaki dinamik, çok etmenli determinist tablo dikkate alındığında ampirik bir temeli olduğunu düşünmekteyiz. Failin sorumluluğu bakımından vurgulanmaya çalışılan husus, bu tablo içerisindeki karakterinin şekillenmesinde etkisi ile birlikte fiil anındaki idrak kabiliyetine dayalı davranış düşüncesinin sonuçlarını dikkate alarak var olan veto imkânının göz önünde bulundurulmasıdır.

¹⁵⁴ Hillenkamp, “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz,” 66.

getirmektedir.¹⁵⁵ Nihayetinde insan, zihninde beliren hareket düşüncelerini oluşturan beyninin belirleyici bir etmen olarak dikkate aldığı karakter özelliklerinin şekillenmesinde, yıllar içerisinde yaptığı tercihlerle etkili olmuştur (nöroplastisite/neurole Plastizität).¹⁵⁶ Elbette ki ceza hukuku bakımından karakter kusuru dikkate alınamayacak ve failin fiili ile fiili gerçekleştirdiği andaki koşullar kusur yargısı değerlendirmesinde dikkate alınacaktır. İfade edilmeye çalışan husus, insanın kendisinin, tercihlerinin ve zihninde davranış düşüncelerini oluşturan beyninin birbirinden tamamen bağımsız olarak tasavvurunun isabetli olmadığıdır.

Ortak toplumsal yaşam tecrübemiz, toplumun zihni bakımdan sağlıklı üyelerinin hukuka uygun olan ile hukuka aykırı olan arasında özgürce tercihte bulunabilme potansiyeline sahip olduğunu ve bu kabiliyeti sayesinde davranışlarını değerler ve normlar doğrultusunda düzenleyebildiğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁷ Söz konusu toplumsal tecrübe aksi yönde olsaydı ve insanın böyle bir kabiliyete sahip olmadığını tecrübe etmemize rağmen insandan norma uygun davranışı bekleyseydik, bu beklentiye hayvanlara yönelik olarak da genişletmemiz mümkün olurdu.¹⁵⁸

Kant, irade özgürlüğünü normatif olarak insana atfederken insanın, ampirik doğasının yanında, akıl sahibi olmasını ve idrak kabiliyetini vurgulayarak var olan zihinsel yeteneklerine odaklanmaktadır. İnsanın akıl ve idrak gibi zihinsel kabiliyetleri, ampirik yasalara tabi kuvvetlerden farklılık arz eder. İnsan, sahip olduğu idrak kabiliyeti ile yaşadığı çevredeki ilişkileri kavrayarak hem somut hem de soyut çıkarımlarda bulunur

¹⁵⁵ Yıldız, “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları,” 1474.

¹⁵⁶ Beynin esnekliği olarak da ifade edilebilecek nöroplastisite kavramı beyin her ne kadar determine bir yapı gösterse de bu yapının dinamik determine bir yapı olması sebebi ile insanın kendisinin etkisine açık ve değişmeye müsait olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum insanın beyninin kendi üzerine düşünerek (Selbstreflexion) kendisinin determine (Selbstdeterminierbarkeit) edebilir olması şeklinde ifade edilmektedir, D. Dörner, “Man muss wissen, wonach man sucht,” *Gehirn & Geist*, sy. 7 (2004): 38; nöral süreçlere etki eden yeniden bir programla olarak bkz., T. C. Meier, “Teil I: Theorien zum Subjektverständnis / Avatar – Natürliche Rechtspersonen im Aufbruch nach Pandora,” içinde *Neue Adressaten des Rechts*, ed. S. Salihu ve R. T. Toparlak (Schulthess Juristische Medien AG, 2023), 31,32; İnsanın toplumsal yapı içerisinde diğerlerinin kendisinden beklentisini anlayabileceği ve beyinde buna uygun şekilde yapısal değişikliklerin gerçekleşeceği kabul edilmektedir, Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 202, 203, 332.

¹⁵⁷ Yıldız, “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları,” 1474.

¹⁵⁸ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 105.

ve ulaştığı bu kavrayışa dayalı olarak anlamlı ve amaca yönelik davranışlarda bulunabilir. Toplumsal yaşam, idrak kabiliyetine sahip canlılar olarak insanların, birbirlerinden farklılaşan özelliklere sahip olsalar da, herkes için geçerli yasalarla (ortak amaçlar) sistematik bir şekilde bağlanması anlamına gelmektedir.¹⁵⁹

İdrak sahibi insan, toplumsal yaşam pratiğinin yalnızca bir öznesi değil, bilakis kendisi bizatihi amaç olan bir öznedir. Kendi amaçlarını/kendi kurallarını kendi koyabilmesi anlamında idrak kabiliyetine dayalı ahlaki otonomisi, insanı kendi kendini hedefleyebilen bir özne haline getirmektedir.¹⁶⁰ Toplumsal yaşam bireylerin kendilerini ve toplumsal yaşamda yer alan diğer bireyleri özne olarak görebilmelerine dayanır. İnsanın toplumsal yaşam bakımından özne olarak kabul edilmesi, insanın ona normatif bakımdan izafe edilen özgür irade temelinde gerekçelendirilen ahlaki otonomisine dayalı

¹⁵⁹ I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (L. Heimann Verlag, 1870), 58.

¹⁶⁰ Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 54, 56.

olarak davranışlarından dolayı sorumluluk¹⁶¹ atfedilebilmesini sağlar.¹⁶² Birlikte yaşamın gerçekleşmesi için gerekli amaçları sistematik hale getiren yasalar, bireylere yükümlülük getirirler. Normatif dünyaya ait bu yükümlülükler, insanın zekâ ve idrak kabiliyetinde anlamını bulur.¹⁶³ Ampirik açıdan ise, zihninde dinamik çok etmenli determinasyona dayalı süreçlerde beliren davranış düşüncelerini uyguladığı takdirde ne tür sonuçları olabileceğini öngörme kabiliyetine sahip olan insanın son aşamada yapma veya yapmama şeklinde bir seçeneğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu ampirik zeminin, insanın davranışı sebebiyle sorumluluk atfedilmesi için gerekli hareket özgürlüğünün kabulünün gerekçelendirilmesi için yeterli olduğunu düşünmekteyiz.¹⁶⁴ Bu bağlamda, normatif bakımdan yasaya uygun davranış, zorunluluk ihtiva eden basit çizgisel neden-sonuç

¹⁶¹ Kant, cezanın amacının sivil toplumu iyiliğe teşvik amacıyla yapılmasının, insanın obje haline getirmek anlamına geleceğini şu ifadelerle vurgular: “Ceza her zaman sadece suçluya, onun ihlali nedeniyle verilir. Bunun nedeni bir insanın hiçbir zaman başka birinin amaçları için araç olarak kullanılamaması ve eşya hukukunun nesneleri içinde görülememesidir”. Yine Kant, yasal (fiziki veya ahlaki) sistemde seçim özgürlüğüne sahip olması sebebiyle, hareketleri kendisine isnat edilebilecek bir aktör olarak değerlendirilebilmenin koşullarından bahsederken eşyayı “isnat yeteneği olmayan şey” olarak tanımlar ve “Özgür seçimin kendisine ait bir özgürlüğün bulunmadığı her bir nesnesine bu nedenle eşya denir” demektedir. İnsan ise “cezalandırılan eylemi istediği için cezalandırılır.” Bu ifadelerden yola çıktığımızda Kant’a göre cezai sorumluluk bakımından insanın hareketi kendisine isnat edilebilir bir aktör olarak değerlendirilebilmesi için yine özgür iradesinin olması gerektiği anlaşılmaktadır. Kant’a göre özgür iradeye dayalı tercih tıpkı ahlaki bakımdan insanın sorumluluk öznesi olmasını sağladığı gibi ceza hukuku bakımından da sorumluluk öznesi olmasını sağlamaktadır. Zira Kant’a göre hukuk “birinin seçimiyle diğer birinin seçiminin, özgürlüğün genel yasaları altında birleştirilebildiği bir koşullar sistemidir,” Kant’ın değindiğimiz ifadelerinin yer aldığı ceza hukuku ve hukuk üzerine değerlendirmeleri için bkz., I. Kant, *Ahlakın Metafiziği Hukuk Öğretisinin Metafizik Temelleri*, çev. A. Heper (Fol Yayınları, 2022), 57, 70, 71, 193, 194, 198; Kant’ın hukuk alanında determinist bir temelden hareket ettiğini düşündüren husus, gereklilik barındıran hukuki düzenlemelerin duysal motiflerden bağımsız bir şekilde mecburiyet içerdiğini vurgulamak için kullandığı “Yapabilirsin, çünkü yapman gerekli”/”Du kannst, weil Du sollst” ifadesidir. Kant bu ifadeyi bağlamda sadece, kişinin uyma mecburiyeti olmayan ahlaki yasalara uygun davranma motivasyonuna dayanan kendi iradesiyle tercih ederek hukuki düzenlemelere uygun davrandığı durumda gerçek anlamda özgür olacağını belirtmek için kullanmaktadır. Yoksa insanın davranışı sebebiyle sorumlu tutulabilmesi için özgür iradeye sahip olması gerektiğini vurgulayan “ne mümkün değilse, zorunlu da kılınmaz” yaklaşımından hukuki sorumluluk söz konusu olduğunda vazgeçtiği anlamına gelmemektedir, Heydt, *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*, 28, 29, 30. Kieser, Kant’ın yasal zorunluluğu temellendirmesini adım adım takip ederek şu sonuca varmaktadır: “Herkes, bir başkasının haklarına zarar vermediği müddetçe, yapma ve yapmama özgürlüğüne sahiptir” şeklindeki hukukun dışsal özgürlüğe yönelik çağrısı ancak ahlaki bakımdan sorumlu idrak sahibi bir canlıya hitap edebilecek; buna karşın ahlak öğretisi bireyleri içsel özgürlük bağlamında vicdani öz bir zorlama ile (otonom) bağlayacaktır, Kieser, “Freiheit, Verantwortung und Schuld,” 83, 84.

¹⁶² Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 61, 62.

¹⁶³ Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 58, 59.

¹⁶⁴ Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 344.

ilişkisi içerisinde ya da sınırları belirsiz tesadüfi bir indeterminist özgürlük algısı içerisinde alınmış bir karara dayanmayacaktır. Yasaya uygun davranış, insanın belirli sınırlar içerisinde var olan özgür iradesi dahilinde idrak yeteneğinin mümkün kıldığı otonomisine dayalı olarak gerçekleşen, bazen sadece sahip olduğu veto imkanını kullanmamış olmasından ibaret olsa, da bir karar olarak değerlendirilebilecektir.¹⁶⁵

Çalışmada izahına çalışılan, insana normatif olarak irade özgürlüğünün ceza hukuku bakımından atfedilebilmesinin geçerliliği, elbette ampirik açıdan genel geçerli bir biçimde aksinin ispat edilmemiş olmasına bağlıdır.¹⁶⁶ Bu bağlamda çalışmada, katı nörodeterminizmin, insanın davranışlarına yön verebilen özgür bir iradesinin bulunmadığı çıkarımını dayandırdığı deneysel çalışmaların birçok açıdan eleştiriye açık olduğu ortaya konulmuştur. Bu sebeple, toplumsal yaşam ve sosyal bilimler bakımından geçerli olan otonomi sahibi ve sorumluluk öznesi insan tasavvurunun, normatif bir bakış açısına dayalı gerekçelerle ceza hukuku bakımından daha makul, anlamlı ve savunulabilir olduğunu kabul ettiğimizi belirtmeliyiz.

İnsana atfedilecek irade özgürlüğünün pozitif bilimsel açıdan ispatı mümkün görünmemektedir.¹⁶⁷ Fakat insanın “rasyonel bir davranış öznesi”¹⁶⁸ olarak özgürlük ve toplumsal yaşamda gerçekliği inkâr edilemez bir olgu olan sorumluluk arasında kurduğu,

¹⁶⁵ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 105, 106.

¹⁶⁶ Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 108.

¹⁶⁷ “Söz konusu araştırmalarda, insanın kendi iradesinin oluşumuna katkıda bulunduğu henüz pozitif bilimsel yöntemlerle ortaya konulamamıştır. Bu durum, insanların özgür iradeye sahip olmadıkları iddiasına nörobilimsel bir dayanak noktası olarak gösterilmektedir. Oysaki pozitif bilimsel yöntemler, deterministik ilişkilerle veya en azından istatistiksel verilere dayanan korelasyonlar üzerinden kurulan olasılıksal ilişkilerle ilgilenmektedir. Sadece bunları ortaya koyan pozitif bilimsel yöntemlerden yola çıkarak, insanın iradenin oluşumuna etki ettiğinin bizatihi nasıl etki ettiğinin ortaya konulamamış olmasını dayanak yaparak özgür iradenin olmadığı çıkarımına ulaşmak mümkün değildir. Özgür iradenin pozitif bilimsel yöntemlerle ispatlanamadığı yönündeki çıkarım, literatürde mantıksal açıdan bir ‘totoloji’ olarak da vasıflandırılmaktadır.” Çataklı, “Sosyal Etik Bir Değerlendirme Olarak Cezai Sorumluluk ve Mevcut Hareket Teorileri Bakımından Ceza Hukukunda Yapay Zekânın Fail ve Sorumluluk Öznesi Olarak Değerlendirilmesi,” 530; Schuhr, “Willensfreiheit, Roboter, Auswahlaxiom,” 43,52; Heper, “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine,” 307; Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 163.

¹⁶⁸ “Postulatlar, doğruluklarını kesin bir biçimde ispatlayamadığımız, fakat rasyonel davranış özneleri olarak kendimize ilişkin idrakimizin zorunlu bir şartını oluşturması sebebiyle, mantıksal açıdan tutarlı olarak doğru kabul ettiğimiz tasavvurlar veya teorik bilgilerdir,” Marcus Willaschek, *Rationale Postulate. Zum Status metaphysischer Sätze im Anschluss an Kant*, s. 7, aktaran Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 129.

birbirinin dayanağını teşkil edici mahiyetteki ilişki, “pratik akla” dayalı bir kabulü mümkün kılmaktadır. İnsanın hukuk kurallarına dayalı toplumsal yaşamda fiillerine hukuki sonuç atfedilen bir özne olarak kabulü, sorumlu kabul edilmesine; sorumlu kabul edilmesi ise fiilin dayandığı iradesinin özgür olmasına dayalı olarak anlamlı ve kabul edilebilir zeminde gerekçelendirilmektedir. Özgürlük ve sorumluluk olmadan, insan onuruna dayalı, anlamlı bir toplumsal yaşamın kurgulanması oldukça zor görünmektedir. Bu durumda, insanın sorumlu tutulmasını mümkün kılacak özgür iradenin insana normatif olarak atfedilmesi, ampirik bakımdan kesin olarak aksi ispat edilmedikçe, halihazırda bir parçası olduğumuz toplumsal yaşam pratiğimizi mümkün kılan kuralların ayrılmaz bir dayanağı olarak gereklilik arz etmektedir.¹⁶⁹

Yukarıda gerekçelendirmeye çalışılan düşünce zemininde, normatif olarak insana, onu hukuki açıdan sorumlu tutmamızı mümkün kılacak ölçüde irade özgürlüğü atfedilmesi¹⁷⁰ ve bu bağlamda kusura dayalı sorumluluğunu kabul etmemiz mümkün gözükmemektedir. Yetişkin bir insanın (TCK m. 31 ve 33 bağlamında ortaya konulan yaş sınırları içerisinde kademeli olarak), idrak kabiliyetini veya davranışlarını yönlendirme yeteneğini TCK m. 32/1 ve m. 34/1 anlamında etkileyen herhangi bir neden yoksa, “ceza hukuku tarafından ihlali yaptırım altına alınmış davranış normunun” çağrısını davranışı bakımından davranış motivasyonu olarak dikkate almasını¹⁷¹ ve davranışlarını şekillendirmesini¹⁷² mümkün kılan insan olmasından kaynaklı idrak kabiliyetine (zihninde beliren davranış tasavvurlarını sonuçları ile birlikte değerlendirebilme) dayalı kusur yeteneği var kabul edilecektir. Potansiyel olarak var olan kusur yeteneğinin

¹⁶⁹ Pratik aklın postulatları, ispatlanmaları mümkün olmayan, fakat a priori olarak kesin bir şekilde geçerli olan kurallara ayrılmaz biçimde bağlı teorik önermelerdir, F. Ricken, “Die Postulate der reinen praktischen Vernunft,” içinde *Immanuel Kant: Kritik der praktischen Vernunft*, ed. O. Höffe (Akademie Verlag, 2002), 187,190; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 128, 129.

¹⁷⁰ Beeinflussbarkeit kavramı normun muhatabının davranışlarına etki edebilirliği anlamında kullanılmaktadır, bkz. Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 6 Kn. 55.

¹⁷¹ Bu noktada, motive edilebilirlik üzerinden bir kusurluluk kurgusu yapmadığımızı, sadece failin ceza normunu davranışına yön verirken dikkate almadığını, diğer bir ifade ile en azından zihninde ortaya çıkan davranış düşüncesini gerçekleştirmemeyi tercih etmediğini belirtmekteyiz.; Motive edilebilirlik yaklaşımının eleştirisi için bkz. Mosch, *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*, 245,246.

¹⁷² Krş. Gropp ve Sinn, *Strafrecht Allgemeiner Teil*, § 6 Kn. 57; Isfen, *Das Schuldprinzip im Strafrecht*, 120, 121; Tunç, *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata*, 57; Meraklı, *Ceza Hukukunda Kusur*, 46,47.

varlığına rağmen, bunu kullanmayarak, kendisini hukukun davranış beklentilerine uygun bir surette şekillendirmemeyi tercih ederek, ceza normuna aykırı davranışı gerçekleştirmesi, hakkındaki kusur yargısının dayanağını teşkil edecektir.

SONUÇ

Roth ve Singer'in nörolojik çalışmaların sonuçlarını yorumlayarak ortaya koydukları katı, indirgemeci nörodeterminist tutumun, insanın normatif olarak özgür ve sorumluluk öznesi olarak değerlendirilmesini makul bir şekilde gerekçelendirilebilecek ampirik bir zemine yer bırakmadığı sonucuna varılmıştır. Diğer yandan öznellik ve bilinç gibi, insanı ve insan davranışının mahiyetini idrak edebilmek için açıklanması elzem olguların doğasının mevcut nörobilimsel yöntemlerle anlaşılması mümkün olmadığı gibi, gelecekte de bu olguların açıklanmasında nörolojik araştırmaların tek başına yeterli olmayacağı söylenebilir. Fakat nörolojik çalışmaların sonuçlarının ortaya koyduğu tabloya ceza hukukunun kayıtsız kalması mümkün görünmemektedir. Söz konusu çalışmaların konu edindiği, insan davranışının ortaya çıkışına ilişkin çok etmenli (genetik yapı, çevresel etmenler, geçmiş tecrübeler, etkili olan motivasyon sebepleri v.b.) dinamik determinist sürece ilişkin bulgular, özellikle ceza hukuku bakımından kusur kavramının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmaların ortaya koyduğu dinamik determinist süreç, insan bakımından özgürlük ve sorumluluk olgularının reddedilmesini zorunlu kılmamaktadır.

Çalışmalar, insanın iradesinin beyni, karakteri ve zihinsel yapısıyla ne ölçüde ve ne şekilde ilişki içinde olduğunun anlaşılmasına katkı sağlamakta; aynı zamanda davranışın bizatihi gerçekleştirildiği aşamada, beyinde beliren davranış düşüncesini gerçekleştirme veya gerçekleştirme yönünde bir tercih imkânı bulunduğu işaret etmektedir. Budan önce dikkate alınması gereken bir diğer husus, insanın kendi tercihlerinin karakterinin şekillenmesindeki¹⁷³ etkisidir. İnsan, zihninde beliren hareket

¹⁷³ Bu noktada karakter kusuru olgusunu kabul etmemekteyiz. Sadece insan davranışlarının ortaya çıkışında etkili olan kişinin karakterinin teşekkülünde kendi tercihlerinin de rol oynadığını vurgulayarak karakterin tamamen kişinin kendisi dışında şekillenmediğine dikkat çekmek istemekteyiz. Bu bağlamda, karakterinin tamamen determine bir şekilde belirlenmiş olduğu gerekçesiyle kişinin

düşüncelerinin oluşumunda beynin belirleyici bir etmen olarak dikkate aldığı karakter özelliklerinin şekillenmesinde, yıllar içerisinde yaptığı tercihlerle etkili olmuş ve yine kendi tercihleri ile etkili olmaya devam edebilecek bir varlıktır (nöroplastisite/neurole Plastizität). Bu hususlar insan ve davranışı bakımından belirli bir kapsamda geçerli bir irade özgürlüğünün varlığı ihtimaline delalet eden olgulardır. Ceza hukuku açısından vazgeçilmez olan kusur kavramının, ortaya çıkan bu tablo dikkate alınarak yenilenmiş bir içerikle sürdürülmesi mümkün görünmektedir.

gerçekleştirdiği fiil sebebiyle kusurlu addedilemeyeceği yönündeki itirazı kabul etmediğimizi belirtmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Akbulut, B. *Ceza Hukuku Genel Hükümler*. 11. Bası. Adalet Yayınevi, 2024.
- Artuk, M. E., A. Gökçen, M. E. Alşahin, ve K. Çakır. *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*. Adalet Yayınevi, 2023.
- Başer, Z. *Ceza Hukukunda Nedensellik Bağı ve Objektif İsnadiyet*. Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Boetticher, A. “Willensfreiheit und Schuldfähigkeit aus Sicht des Richters.” İçinde *Das Ich und sein Gehirn Die Herausforderung der neurobiologischen Forschung für das (Straf-)Recht*, editör G. Duttge, s. 111-128. Universitätsverlag Göttingen, 2009.
- Böckenförde, E. W. *Vom Wandel des Menschenbildes im Recht*. Rhema Verlag, 2001.
- Burkhardt, B. “Bemerkungen zu den revisionistischen Übergriffen der Hirnforschung auf das Strafrecht.” t.y. <https://www.jura.uni-mannheim.de/media/Lehrstuehle/jura/Buelte/Dokumente/Veroeffentlichungen/WZNRW090708.pdf>.
- Çataklı, H. “Cezaya Değer Haksızlığın Formel Tespitinde Parça Hareket Teorisi ve Hukukumuz Bakımından Uygulanabilirliği.” *TAAD (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi)* 14, sy. 55 (2023): 23-72.
- Çataklı, H. “Sosyal Etik Bir Değerlendirme Olarak Cezai Sorumluluk ve Mevcut Hareket Teorileri Bakımından Ceza Hukukunda Yapay Zekânın Fail ve Sorumluluk Öznesi Olarak Değerlendirilmesi.” *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 28, sy. 2 (2024): 507-44.
- Detlefsen, G. *Grenzen der Freiheit - Bedingungen des Handelns - Perspektive des Schuldprinzips: Konsequenzen neurowissenschaftlicher Forschung für das Strafrecht*. Duncker & Humblot, 2006.
- Doğan, K. *Ceza Muhakemesinde Kuşkudan Sanık Yararlanır İlkesi*. Seçkin Yayıncılık, 2022.
- Doruk, A., ve Ö. Uzun. “Limbik Sistem.” *Klinik Psikiyatri Dergisi* 8, sy. 1-4 (1997): 10-17.

- Dörner, D. “Man muss wissen, wonach man Sucht.” *Gehirn und Geist*, sy. 7 (2004): 36-38. Das Magazin für Psychologie und Hirnforschung 7/2004. Spektrum der Wissenschaft S. 36 – 38.
- Dursun, S. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Ceza Hukukunda Hareket Kavram ve Terimi*. Seçkin Yayıncılık, 2021.
- Duttge, G. “Über die Brücke der Willensfreiheit zur Schuld - Eine thematische Einführung.” İçinde *Das Ich und sein Gehirn*, editör G. Duttge. Universitätsverlag Göttingen, 2009. s. 13-63.
- Ege, G. “Das Strafrecht und die Hirnforschung. Stellen neurowissenschaftliche Erkenntnisse das strafrechtliche Schuldkonzept infrage?.” *ZStrR* 135 (2017): 299-325.
- Feuerbach, P. J. A. R. v. *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts*. C. 2, 1800.
- Göktürk, N. *Haksızlık Yanılgısının Ceza Sorumluluğuna Etkisi*. Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Griffel, A. “Prävention und Schuldstrafe. Zum Problem der Willensfreiheit.” *ZStW* 98 (1986): 28-43.
- Gropp, W., ve A. Sinn. *Strafrecht Allgemeiner Teil*. 5. Bası. Springer Verlag, 2020.
- Grünhut, M. *Anselm v. Feuerbach und das Problem der strafrechtlichen Zurechnung*. W. Gente, 1922.
- Helmrich, H. “Wir können auch anders: Kritik der Libet Experimente.” İçinde *Hirnforschung und Willensfreiheit: Zur Deutung der neuesten Experimente*, editör C. Geyer, s. 92-97. Suhrkamp Verlag, 2004.
- Heper, A. “Nörobilimler ve Hukuk Üzerine.” *CHD (Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi)* sy. 28 (2015): 283-308.
- Heydt, R. v. d. *Perspektivität von Freiheit und Determinismus*. Zugleich eine philosophische Untersuchung zur Objektivierbarkeit des Strafrechts vor dem Hintergrund neurowissenschaftlicher Forschung. Duncker & Humblot, 2017.

- Hillenkamp, T. “Das limbische System: Der Täter hinter dem Täter?” İçinde *Neue Hirnforschung – Neues Strafrecht?, Tagungsband der 15. Max-Planck-Tagung am 28.10.2005 in Berlin*, editör T. Hillenkamp, s. 85-110. Nomos, 2006.
- Hillenkamp, T. “Hirnforschung, Willensfreiheit und Strafrecht - Versuch einer Zwischenbilanz.” *ZStW* 127, sy. 1 (2015): 10-96.
- Hirsch, H. J. “Das Schuldprinzip und Seine Funktion im Strafrecht.” *ZStW* 106 (1994): 746-765.
- Isfen, O. *Das Schuldprinzip im Strafrecht*. Verlag C.H. Beck, 2008.
- Jäger, C. “Willensfreiheit, Kausalität und Determination - Stirbt das moderne Schuldstrafrecht durch die moderne Gehirnforschung?” *GA*, 2013, 3-14.
- Kangal, Z. T. *Ceza Hukukunda Zorunluluk Durumu*. Seçkin Yayıncılık, 2010.
- Kant, I. *Ahlakın Metafiziği Hukuk Öğretisinin Metafizik Temelleri*. Çeviren A. Heper. Fol Yayınları, 2022.
- Kant, I. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. L. Heimann Verlag, 1870.
- Kaspar, J. *Strafrecht Allgemeiner Teil*. Nomos (Baden-Baden), 2023.
- Kızılçelik, S. *Sosyoloji Tarihi 4*. Seçkin Yayıncılık, 2025.
- Kieser, D. “Freiheit, Verantwortung und Schuld: Die Bedeutung des Determinismus-Indeterminismus-Streits für das deutsche Strafrecht.” Yayımlanmamış doktora tezi (Diplomarbeit), Universität Wien, 2012.
- Koca, M., ve İ. Üzülmüş. *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*. Seçkin Yayıncılık, 2024.
- Korf, B. “Neuro-Kulturgeographie.” *Geographische Zeitschrift* 100, sy. 3 (2012): 146-63.
- Kuhl, J. “Der Wille ist frei und determiniert: Funktionsanalyse und Diagnostik von Selbstbestimmung und Verantwortlichkeit.” İçinde *Willensfreiheit und rechtliche Ordnung*, editör E. J. Lampe, M. Pauen, ve G. Roth, s. 99-125. Suhrkamp, 2008.
- Libet, B. “Do We Have Free Will?” *Journal of Consciousness Studies* 6, sy. 8-9 (1999): 47-57.

- Luf, G. “Willensfreiheit in rechtsphilosophischer Perspektive.” İçinde: *Der freie Wille und die Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften*, editör T. Stompe ve H. Schanda, s. 101-110. Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010.
- Meier, B. D. *Strafrechtliche Sanktionen*. 4. Bası. Springer, 2015.
- Meier, T. C. “Avatar – Natürliche Rechtspersonen im Aufbruch nach Pandora.” İçinde *Neue Adressaten des Rechts: Junge Rechtswissenschaft Luzern*, editör S. Salihu ve R. T. Toparlak, s. 19-52. Schulthess Juristische Medien AG, 2023.
- Meraklı, S. *Ceza Hukukunda Kusur*. Seçkin, 2024.
- Merkel, G., ve G. Roth. “Freiheitsgefühl, Schuld und Strafe.” İçinde: *Entmoralisierung des Rechts: Maßstäbe der Hirnforschung für das Strafrecht*, editör K. J. Grün, M. Friedman, ve G. Roth, s. 54-95. Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- Merkel, G., ve G. Roth. “Hirnforschung, Gewalt und Sprache - Erkenntnisse neurowissenschaftlicher Forschung für den Umgang mit Gewalttätern.” İçinde *Der Freie Wille und die Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften*, editör T. Stompe ve H. Schanda, s. 143-163. Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010.
- Merkel, R. *Willensfreiheit und rechtliche Schuld*. Eine strafrechtsphilosophische Untersuchung. 2. Bası. Nomos Verlag, 2014.
- Mosch, S. *Schuld, Verantwortung und Determinismus im Strafrecht*. Eine Grundlegung unter Bezugnahme auf die Neurowissenschaften. Tectum Verlag, 2018.
- Müller, J. L. “Stand und Perspektive der forensischen Psychiatrie und Psychotherapie im Lichte der jüngeren neurobiologischen Forschungsergebnisse.” İçinde *Das Ich und sein Gehirn: Die Herausforderung der neurobiologischen Forschung für das (Straf-)Recht*, editör G. Duttge. Universitätsverlag Göttingen, 2009.
- Nedopil, N. “Der freie Wille und die Schuldfähigkeit aus der Perspektive des forensisch-psychiatrischen Gutachters.” İçinde *Der Freie Wille und die Schuldfähigkeit in Recht, Psychiatrie und Neurowissenschaften*, editör T. Stompe ve H. Schanda. Medizinisch Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2010, s. 209-222.

Özgenç, İ. *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*. Seçkin Yayıncılık, 2025.

Öztürk, B., ve M. R. Erdem. *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Güvenlik Tedbirleri Hukuku*. Seçkin Yayıncılık, 2025.

Pauen, M. *Illusion Freiheit? Mögliche und unmögliche Konsequenzen der Hirnforschung*. 2. Bası. S. Fischer ?? Verlag, 2005.

Pauen, M., ve G. Roth. *Freiheit, Schuld und Verantwortung: Grundzüge einer naturalistischen Theorie der Willensfreiheit*. Suhrkamp, 2008.

Prinz, W. “Freiheit oder Wissenschaft?” İçinde *Freiheit des Entscheidens und Handelns: Ein Problem der nomologischen Psychologie*, editörler M. v. Cranach ve K. Foppa, s. 86-103, Asenger, 1996.

Prinz, W. “Neue Ideen tun Not.” *Gehirn & Geist* 2004/6, s. 34-35.

Oliver, R. “Wonach sollen wir suchen? Hirnforscher fragen nach ihrer Frage.” İçinde *Hirnforschung und Willensfreiheit: Zur Deutung der neuesten Experimente*, editör C. Geyer. Suhrkamp Verlag, 2004, s. 92-153

Ricken, F. “Die Postulate der reinen praktischen Vernunft.” İçinde *Immanuel Kant: Kritik der praktischen Vernunft*, editör O. Höffe, Akademie Verlag, 2002, s. 187-202.

Roth, G. *Aus Sicht des Gehirns*. 2. Bası. Suhrkamp Verlag, 2009.

Roth, G. *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Suhrkamp Verlag, 2003.

Roth, G. “Willensfreiheit, Verantwortlichkeit und Verhaltensautonomie des Menschen aus Sicht der Hirnforschung.” İçinde *Jus humanum: Grundlagen des Rechts und Strafrecht. Festschrift für Ernst-Joachim Lampe für 70. Geburtstag*, editör D. Dölling, s. 43-63, Duncker & Humblot, 2003.

Roth, G. “Worüber dürfen Hirnforscher reden - und in welcher Weise?” İçinde *Hirnforschung und Willensfreiheit: Zur Deutung der neuesten Experimente*, editör C. Geyer., s. 66-85. Suhrkamp Verlag, 2004.

Roxin, C., ve L. Greco. *Strafrecht Allgemeiner Teil I*. 5. Bası. C.H. Beck, 2020.

Rösler, F. “Es gibt Grenzen der Erkenntnis - auch für die Hirnforschung!” *Gehirn & Geist* 6 (2004): 32-33.

Schreiber, H. L. “Hukuksal ve Psikiyatrik Kategoriler Arasında Adli Rapor.” İçinde *Karşılaştırmalı Güncel Ceza Hukuku Serisi 2: Tıp ve Ceza Hukuku*, düzenleyen ve çeviren Y. Ünver. Seçkin Yayıncılık, 2004. s. 11-16.

Schreiber, H. L. “Ist der Mensch für sein Verhalten rechtlich verantwortlich?” *Jahrbuch für Wissenschaft und Ethik* 10, sy. 1 (2005): 23-33.

Schreiber, H. L. “Was heißt heute strafrechtliche Schuld und wie kann der Psychiater bei ihrer Feststellung mitwirken?” *Der Nervenarzt* 48 (1977): 242-47.

Schuhr, J. C. “Willensfreiheit, Roboter und Auswahlaxiom.” İçinde *Jenseits von Mensch und Maschine: Ethische und rechtliche Fragen zum Umgang mit Robotern, Künstlicher Intelligenz und Cyborgs*, editör S. Beck, s. 43-75. Nomos, 2012.

Singer, W. *Ein neues Menschenbild? Gespräche über Hirnforschung*. Suhrkamp Verlag, 2003.

Soon, C. S., M. Brass, H. J. Heinze ve J. D. Haynes. “Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain.” *Nature Neuroscience* 11, sy. 5 (2008): 543-545.

Walter, T. “Hirnforschung und Schuldbegriff. Rückschau und Zwischenbilanz.” İçinde *Festschrift für Friedrich-Christian Schroeder zum 70. Geburtstag*, editör A. Hoyer ve vd., s. 131-144. C. F. Müller, 2006.

Tunç, G. *Kusurluluğu Etkileyen Nedenlerin Maddi Şartlarında Veya Varlığında Hata ve Ceza Hukuku Sorumluluğu*. Yetkin Yayınları, 2025.

Ünver, Y. “YTCK’da Kusurluluk.” *CHD (Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi)* sy. 1 (2006): 37-73.

Wessels, J., ve W. Beulke. *Strafrecht Allgemeiner Teil: Die Straftat und ihre Aufbau*. 42. Bası. C. F. Müller, 2012.

Yıldız, M. E. “Ceza Hukukunda Failin İrade Özgürlüğü Tartışmaları.” *AÜHFD* 70, sy. 4 (2021): 1439-1478.

Zilles, K. “Hirnforschung widerlegt nicht Freiheit. Libet-Experiment misst keine Willensentscheidung (Vortrag im Wissenschaftszentrum NRW 17.11.2004).” <https://www.sprache-werner.info/28-X-Hirnforschung-widerlegt-nicht.2058.html>.